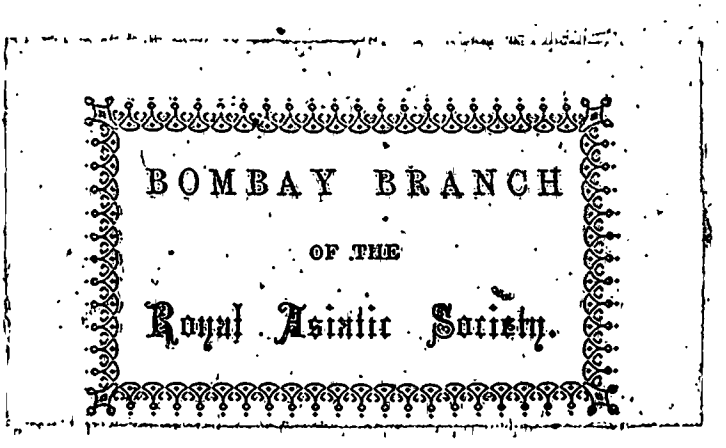

00047424

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरजयादित्यविरचिता ।

तत्पूर्वार्धम्

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्म्मशास्त्राध्यापकेन

रानडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्यां मेडिकल्हाल्नामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

17424

KĀŚIKĀ,

A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PANDIT JAYĀDITYA,

EDITED BY

PAṆDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFFSSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FIRST PART.

BENARES:

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1876.

00047424

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
दृष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्य*मेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य यन्त्यकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ अ इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥

ऋ ऌ क् ॥ २ ॥

ऋ ऌ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यकारेण । इको गुणवृद्धी इतीकारेण । उगितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते क्लृपेश्च पूर्वत्रासिद्धमिति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् ऋकारएव

* 'कृत्य' पाठान्तरम् ।

अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लकार उपदिश्यते । लत्वविधानाद्धानि परान्यच्कार्याणि तानि लकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः स्वरितो द्विर्वचनम् । क्लृप्तशिखः प्रकृप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि लकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । लृतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी लृतक इति प्रयुङ्क्ते तदन्यो ऽनुकरोति कुमार्लृतक इत्याहेति ॥

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य यहणं भवत्येकेन । एङि पररूपमित्येकारेण ॥

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य यहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यकारेण । इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवच्चेति इकारेण । एचो ऽयवायाव इति एकारेण । वृद्धिरादैजिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेनुबन्धानां कथमज्यहणेषु न ।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्तएव । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । नुद्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्विधौ ऋकारयहणम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे ऋकारयहणम् । क्लृप्तः क्लृप्तवान् । विनामे ऋकारयहणम् । कर्तॄणाम् ॥

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य यहणं भवत्येकेन । शश्छोटीत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यर्यहणेन यय्यहणेन च यहणे सति स्वर्नयति

प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति । भद्रहृदो भद्रह्रद इत्यत्र द्विर्वचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थे समुदाये सङ्कल्पे लक्षणं प्रवर्ततइत्येतस्मिन् दर्शने यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ऽन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्त्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निर्वर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विर्वचनेपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्तं तत्सान्निध्यात्स्निष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णो ऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अटां मध्ये विसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरुकेण । उरःकेण । उरुपेण । उरःपेण । अत्राड्व्यवाय इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यकारेण । इण्कोरितीकारेण । इको यणचीति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमज्ग्रहणमेवैतत्र क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते सय्यन्ता । सव्वत्सरः । यल्लोको कम् । तल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ञ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ञ म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । पुमः खय्यम्परदृत्यकारेण । हलो यमां यमि लोप इति यकारेण । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमिति ङकारेण । जमन्ताड् इति जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । के चित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ञकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमित्यत्रागमिनोऽर्भेारभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ॥

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्, तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, अतो दीर्घो यञीति यकारेण ॥

घ ढ ध ष् ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्यग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति झकारभकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । भेाभगेाअघेाअपूर्वस्य येाशीति अकारेण । हशि चेति हकारेण । नेड्वशि कृतीति वकारेण । झलां जश् झशीति जकारझकाराभ्याम् । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति बकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान्वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येके न नश्छव्यप्रशानिति छकारेण । खफयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य यि परसवर्ण इति यकारेण । मय उञो वो वेति मकारेण । झयो हो ऽन्यतरस्यामिति झकारेण । पुमः खय्यम्परे इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति यकारेण । झरो झरि सवर्णे इति झकारेण । खरि चेति खकारेण । अभ्यासे चर्चेति चकारेण । शर्पूर्वाः खय इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । अलो ऽन्त्यात्पूर्व उपधेति अकारेण । हलो ऽनन्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्योर्वलीति वकारेण । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्चेति रेफेण । झलो झलीति झकारेण । शल इगुपधादनिटः क्स इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टो ऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते । कित्त्वविकल्पक्सेड्विधयो यथा स्युरिति । सिहित्वा सेहित्वेत्यत्र रलो व्युपधाद्धलादेः संश्चेति कित्त्वं वा यथा स्यात् । लिहेरलिटीति शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो यथा स्यात् । रुदिहि स्वपिहीति बलादिलक्षण ङ्ग्यथा स्यात् । अदाग्धाम् । झल्यग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्येवं ह य व र ल इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते । महाँहि सः देवा हसन्तीत्यत्राङ्यग्रहणेषु चाशग्रहणेषु च ग्रहणं यथा स्यात् । हशि चेति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । ब्रह्मणो हसति । हशि चेति उत्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् ङ्ञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्तपर इति खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । शालीयो मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ * ॥ वक्ष्यति सार्वधातुकार्धधातुकयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खल्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयेते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छेर्दृशिक्षिप्रतुद्रेष्वङ्गनेगविशेष्यते । लुसिसार्वधातुकादिगुणेष्विकाङ्गं विशेष्यते । मेद्यते । अबिभयुः † । इक इति किम् । आत्सन्यक्तव्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्याः । सः । इमामिति ॥

---

* भवत इति वेदितव्यम् । पा० ।

† गुणवृद्धी इत्यारभ्याबिभयुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

न धातुलोपआर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङोचि चेति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किम् । लूञ् । लविता । रेडसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेर्हिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोपउदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः ॥

क्ङिति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः । चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । ङिति खल्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । ग्लाजिस्थश्च क्नुः । जिष्णुः । भूष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लैगवायनः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्ज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्ज्जन्तु । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्त्वे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकं ङिति यत्कार्यं तल्लकारे ङिति न भवतीति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । इटः खल्वपि । श्वः कणिता । श्वो रणिता । वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

हलो ऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टाच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्व्योर्बहूनां च सं

योगसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गतौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदराः । उष्ट्रो राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति षटराः । तिलान्स्त्यावपतीति नसतरयाः । नतसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छत्रम् । संयोगान्तस्य लोप इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचति पनसम् । स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तया य उच्चार्यते वर्णः सो ऽनुनासिकसंज्ञो भवति । आङोनुनासिकश्छन्दसि । अभ्रञ्आँ अपः । गभीरञ्आँ उग्रपुत्रे । चन आँ इन्द्रः * । मुखग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् । कचटतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्यायः,आस्ये भवमास्यं तालवादिस्थानं, प्रयतनं प्रयत्नः स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता चेति । अअइति त्रयो ऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । ऌवर्णस्य दीर्घो न सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचष्टते । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्ज्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वार्योवर्य्येण सवर्णः । दण्डाग्रम् । खट्वाग्रम् । आस्यग्रहणं किम् । कचटतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । तर्ता तर्त्तुमित्यत्र झरोझरि सवर्णइति पकार-

* अपः । पा० ।

स्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम् । दृचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र झरोझरि सवर्णेदृति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभयोर्ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति । सवर्णप्रदेशा अकः सवर्णे दीर्घे इत्येवमादयः ॥

नाऽज्झलौ ॥ १० ॥

अच् च हल् च अज्झलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ दधिशीतम् । सवर्णदीर्घत्वं न भवति । वैपाशो मत्स्यः । आनडुहं चर्म्मेति यस्येतिचेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी इति । वायू इति । माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् । वृक्षावत्र । प्लक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरणमसंदेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । प्लुतप्रगृह्या अचीत्येवमादयः । ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

मणीवोष्ट्रस्य लम्बते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छ-

न्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाचमीरय । अनाङिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति । इतिशब्दे ऽनार्षे अवैदिके परतः । वायो इति । वायविति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्यत्रमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् । वायोत्र । अनार्षइति किम् । एता गा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उञः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्यानार्षस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उञ इति वर्तते । उञ इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्षइति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अध्यस्यां मामकी तनू । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते । मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहणं किम् । वाय्यश्वो नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्ब्रवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । डुदाञ्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दो, प्रणिद्यति । देङ्, प्रणिदयते । डुधाञ्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाविति किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । दैप् शोधने, अवदातं मुखम् । घुप्रदेशाः घुमास्थागापाजहातिसां हलीत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश

* नेर्गदनदपतपदघुमास्यतीत्येवमादयः । पा० ।

आरभ्यते । सप्तम्यर्थे वतिः । आदाविव अन्तदव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमौपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृत्ताभ्यामित्यत्रातोङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम् । सभासचयने भवः साभासचयनः । आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यो ऽनेकाचो ह्रस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः । बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्बैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन्विधयर्थम् ॥ * ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्द्धैः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते ऽर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्धितार्थेति समासः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ् ठञ्च । अर्द्धार्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावंश्येनेत्येवमादयः * ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्संख्येति संबध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नकारान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिका-

* संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्येवमादयः । पा० ।

र्थम् । तेनेह न भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुड् भवति । षट्प्रदेशाः षड्भो लुगित्येवमादयः ॥

डति च ॥ २५ ॥

डत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः श्वीदितो निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः । विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः । उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीया चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । डतर । डतम । कतर । कतम । कतरस्मै । कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दोन्यवाची स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । के चित्तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्त्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । समः । समस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समानां समे देशे यजेतेति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते न सर्वत्र । सिम । सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिः ॥ सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्मै । उत्तरपूर्वाय । दक्षिणपूर्वस्मै । दक्षिणपूर्वाय । दिग् ग्रहणं किम् । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् । समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्मै देहि । बहुव्रीहाविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय । प्रियोभयाय । द्व्यन्याय । त्र्यन्याय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र न भवति । बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरा वसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । संवत्सरपूर्वाय । द्व्यहपूर्वाय । त्र्यहपूर्वाय । समास इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्ये ऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । पूर्वसदृशसमोनार्थेति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य चित्तृतीयासमासस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । त्वयका कृतम् । मयका कृतम् ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे । कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषा ऽकञ्हि न भवति । कतरकतमकाः ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्त्तते । द्वन्द्वइति निवृत्तम् । प्रथम चरम तय अल्प अर्द्ध कतिपय नेम इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे । प्रथमाः । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्धे । अर्धाः । कतिपये । कतिपयाः । नेमे । नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा ऽन्येषामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काक्वोर्यथायोगं वृत्तिः ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था* । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । अवरे अवराः ।

* अत्र स्वाभिधेयापेक्षोऽवधीति बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानः पदमञ्जरीस्वरसस्निग्धोपि व्यस्तः पाठोऽसमञ्जस इत्यनादृतः ।

दक्षिणे दक्षिणाः । उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यवस्थायामिति किम् । दक्षिणा इमे गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । उत्तराः कुरवः । सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज् ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम् ।

धूमायन्तइवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।
उल्मुकानीव मे ऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् । प्रभूताः स्वा न दीयन्ते । प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगउपसंव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः । अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तराः शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् । अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनोन्तरशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् ॥ अपुरीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायां पुरि वसति । विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयाय । द्वितीयस्मै । तृतीयाय । तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर् ।

अन्तर् । प्रातर् । एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेपि सनुतरप्रभृतयोन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् । हैतौ । अद्धा । इद्धा । सामि । एतेपि ह्यस्प्रभृतयोन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सत् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते । अन्तरा । अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । त्क्त्वातोसुन्कसुनः क्त्वान्तः सुन्कसुनन्तश्च । क्त्वान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरुक् । तसिलादिस्तद्धित एधाच्यर्यन्तः । शस्त्वसो । क्त्वसुच् । सुच् । आद्यर्थौ । च्व्यर्थाश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्यन्ते । प्राग्रीश्वराच्चिपाता इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः । अव्ययप्रदेशा अव्ययादाप्सुप इत्येवमादयः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्दो ऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्माच्च सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा । सदा । तद्धित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् । औपगवः । औपगवौ । औपगवाः ॥

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।

स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपचंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वत्ते रायः । ता वामेषे रथानाम् । क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे । वत्ते इति वचेस्तुमर्थे सेसेनिति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्प्रत्ययो निपात्यते । दृशे विख्ये चेति । अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे । कुम्भकारेभ्य इति ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

त्वा तोसुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा । हृत्वा । तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । भावलक्षणे स्येण्कृञ्वदीति इणः कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् । सृपितृदोः कसुन् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर । उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं नाव्ययदिक्शब्देति प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार । उपपयःकारः । उपपयःकामः । विसर्जनीयस्यानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा । तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे ऽतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति पर्युदासः सिद्धो भवति । सर्वेमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनायं कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुरा क्रूरस्य विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश्शसोः शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि ।

त्रपूणि । जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सुडिति किम् । राज्ञः पश्य । अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

दृग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

दृग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति । यज् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । वह् । ऊढम् । के चिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । दृग्यण इति यो वाक्यार्थः स्यान्यादेशसंबन्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यण्स्थानिक दृग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । ष्यङः संप्रसारणं वसोः संप्रसारणमिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति । संख्यातानुदेशादिह न भवति । अदुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः । वसोः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्भवति अन्तः किद्भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । लविता । मुण्डो भीषयते । टित्प्रदेशाः । आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्येवमादयः । कित्प्रदेशाः । भियो हेतुभये षुगित्येवमादयः ॥

* द्युभ्यामित्यत्र दिव उदिति तपरकरणाक्कीर्घो नेति क्त्व चित्याठः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टानामन्त्यादचः परो मिद्भवति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि । मुञ्चति । पयांसि । मित्प्रदेशाः । रुधादिभ्यः श्नमित्येवमादयः । मस्जेरन्त्यात्पूर्व नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्येऽचमेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः । ह्रस्वादेशइति किम् । दे३वदत्त । देवद३त्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शब्दस्यान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सवर्णे दीर्घः । दण्डायम् । यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः । वातण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंश-

ब्दो ऽतिदिश्यते। गुणतः। पाकः। त्यागः। रागः। चजोः कु घिण्ण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति जकारस्य घोषवतो ऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः। प्रमाणतः। अमुष्मै। अमूभ्याम्। अदसोसेर्दादु दो म इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः। स्थानइति वर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम्। यत्रानेकमान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। चेता। स्तोता। प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः। तमब्ग्रहणं किम्। वाग्घसति। त्रिष्टुब्भसति। झयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः, तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः। कर्त्ता। हर्त्ता। किरति। गिरति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। उरिति किम्। खेयम्। गेयम्। अण्ग्रहणं किम्। सुधातुरकङ् च। सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः। दद्भोण्यः। पञ्चगोणिः। दशगोणिः ॥

ङिच्च ॥ ५३ ॥

ङिच्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अलोन्त्यस्य भवति। आनङृतो द्वन्द्वे। होतापोतारौ। मातापितरौ। तातङि ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्सर्वादेशस्तातङ् भवति। जीवतात्वान्। जीवतात्त्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम्। क्व च परस्य कार्यं शिष्यते। यत्र पञ्चमीनिर्द्देशः। तद्यथा। ईदासः। आसीनो यजते। द्युप्तृकृपसर्गेभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतीपम्। समीपम् ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शित्च सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । अस्तेर्भूः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्खल्वपि । नशशसोः शिः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्थानिवदादेशोनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यय-मतिदेश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्ततइति स्थानिवत् । स्थानिवदा-देशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्ज्जयित्वा । अनल्विधिरनेकाल्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्ग-कृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङन्तपदादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेर्भूः । ब्रुवो वचिः । आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तव्यादयो भवन्ति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । केन । काभ्याम् । कैः । किमः कादेशे कृते ऽङ्गा-श्रया इनदीर्घत्वैसभावा भवन्ति । कृदादेशः कृद्वद्भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति । तद्धितादेशस्तद्धि-तवद्भवति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिक-संज्ञा भवति । अव्ययादेशो ऽव्ययवद्भवति । प्रस्तुत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । अव्ययादिति सुब्लुग् भवति । सुबादेशः सुब्वद्भवति । कृत्ताय । प्रकृत्ताय । सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तिङ्वद्भवति । अकुरुतम् । अकुरुत । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति । यामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति रुत्वं भवति । वत्करणं किम् । स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आङो यमहनः । आहत । आवधिष्टेत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशग्रहणं किम् । आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु । एरुः । अनल्विधाविति किम् । द्युपधितदादेशा न स्थानिवद्भवन्ति । द्यौः । पन्याः । स इति हल्ङ्याबिति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानिवदिति वर्त्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधाविति विषयसप्तमी । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति । पटयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पटुमाचष्टइति णिचि टिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुखट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्वरो न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये क्नुोः शूडनुनासिके चेति क्नकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अक्राष्टामिति झलो झलीति सिचो लोपः परनिमित्तकः क्नुेः षकारस्य षढोः कः सीति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । आगत्येति वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये । युवजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्भावं न प्रतिबध्नाति । आदीध्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषैकवचने टेरित्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः संबुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति बाभ्रव्यस्यामीक्षात्रा इति वृद्धाच्छ इति छः हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैधेयः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोप इत श्चानिञ इति ञ्नित्यादिलक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ १।१।५८ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्त-

विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति । श्नसोरल्लोपः क्ङिति सार्वधातुकइति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात्, अस्मादुचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति । दद्धत्र । मद्धत्र । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादनचि चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्मादुचनाद्भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति । अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेर्यङन्ताद्यश्च यङ इति वरच् कृते ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः स्यादस्मादुचनाच्च भवति । यलोपं । यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको लोपो व्योर्वलीति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्मादुचनाच्च भवति । स्वर । स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । ण्वुलि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिंषिठ । पिंषिठ । शिषेः पिषेश्च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने रुधादिभ्यः श्नम् हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेषु कृतेषु श्नसोरल्लोपः क्ङिति सार्वधातुके परनिमित्तको ऽनुस्वारस्य यि परसवर्णं कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार । अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिंषन्ति । पिंषन्ति । नश्चापदान्तस्य झलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरल्लोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घ । दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । प्रतिदिवचित्येतस्य भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्येकवचने च अल्लोपो ऽन इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादुलि चेति दीर्घत्वं न स्यात्, नह्ययं वकारो हल्पर इति अस्मादुचनाद्भवति । जश् । जश्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । सध्यिश्च मे सपीतिश्च मे । बध्यान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः, झलो झलीति सकारलोपः, झषस्तथोर्द्धोध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात्

झलां जश् झशीति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्मादुचनाद्भवति । समानाग्धिः, समानस्य सभावः । सग्धिः । वब्धामिति । भसेर्लोड्द्विवचने शपः श्लुः, द्विर्वचन,मभ्यासकार्यं, घसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, झलो झलीति सकारलोपः, झषस्तथोर्द्धोध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलां जश् झशीति जश्त्वं न स्यादस्मादुचनाद्भवति । चर् । चर्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । जक्षतुः । जक्षुः । अक्षन्नमीमदन्त पितरः । लिड्द्विवचनबहुवचनयोरदेर्घस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, द्विर्वचन,मभ्यासकार्यं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि चेति घकारस्य चर्त्वं न स्यादस्मादुचनाद्भवति । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । अक्षचित्यदेर्लुङ्बहुवचने घस्लादेशश्लेरागतस्य मन्त्रे घसह्वरेति लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, तस्य स्थानिवत्त्वात् खरि चेति चर्त्वं न स्यादस्मादुचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुखट्वकः । किर्याः । गिर्याः । वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विर्वचनेचि ॥ ५९ ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचनएव कर्त्तव्ये । रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आल्लोपेापधालोपणिलोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः । पपतुः । पपुः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादेकाच इति द्विर्वचनं भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । जघ्नुः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे कृते ऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, अस्मादुचनाद्भवति । णिलोपः । आटिटत् । अटतेर्णिचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादजादेर्द्वितीयस्येति टिशब्दस्य द्विर्वचनं भवति । यण् । चक्रतुः । चक्रुः । करोतेरतुसि उसि च यणादेशे कृते ऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशाः । निनय । निनाय । लुलव । लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते

वृद्धौ चायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वाच्चेलोनैलाविति द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचनइति किम् । जग्ले । मग्ले । श्रवणमाकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्तइति किम् । दुद्रूषति । ऊठि यणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम् । नेध्रीयते । देध्मीयते । ईघ्राध्मोर्यङि चेति ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विर्वचनं स्यात् । अजग्रहणाच्च भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमनुपलब्धिरभावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तरमेतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया ढ्रक् । गौधेरः । पचेरन् । जीवे रदानुक् । जीरदानुः । स्विवेर्मनिन् । आस्रेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशाः लोपो व्योर्वलीत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अत्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुपप्रदेशाः लुक्तद्धितलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुबित्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति दुहेर्लेङि तिपि शबलुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्ययइति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं

किम् । कृत्त्वप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । दृह मा भूत् । आग्नीय । सङ्ग्मीय । हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्त्यस्येति सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलीत्यनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे हितं गोहितम् । आयवादेशो न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्ये न भवति । गर्गाः । मृष्टः । दुहुतः । शब्यञो * र्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । साम ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां योन्त्योच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । दृच्छब्दः । सोमसुत् । उच्छब्दः । आताम् । आथाम् । आम्शब्दः । पचेते । पचेथे । टिप्रदेशाः । टित आत्मनेपदानां टेरित्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदाये ऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोलेवोपधासंज्ञो भवति । पच् । पठ् । अकारः । भिद् । छिद् । इकारः । बुध् । युध् । उकारः । वृत् । वृध् । ऋकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्टवान् । समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । इको यणचि । दध्युदकम् । मध्विदम् । पचत्योदनम् । निर्द्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

* शब्यञोरिति कुत्र चित्पुस्तके उपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः ।

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङुतिङः । ओदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति न बाह्यो ऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेर्ढक् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दो ऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति न ज्वलनः पावको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तक्रमरिष्टं कालशेयं दण्डाहतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा घ्वदाप् । तरप्तमपौ घः । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहणं न संज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् ॥ * ॥ सिच्निर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्ताद्यर्थम् । विभाषा वृत्तमृगतृणेति । प्रसित्यबोधम् । प्रसित्यबोधाः । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिच्चिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्टः । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित् पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिच्चिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । द्यूनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्यमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा । क्ङित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ * ॥ क्ङिच्चिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पत्तिमत्स्य-

मृगान् हन्तीति ठक् । पाक्षिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकुनिकः । पर्यायाणां न भवति । अजिह्मान् हन्तिः । अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् गृह्यमाण उदिच्च सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्गुणः । अस्य च्वौ । यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्खल्वपि । चुटू । लशक्वतद्धिते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् । सनाशंसभिक्ष उः । अ सांप्रतिके । दीर्घो न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोयं तपरः तादपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विपर्ययमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहणकशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्त्ततएव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्लक्षैः । विद्वन्नोरनुनासिकस्यात् । अञ्जाः । गोजाः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्यनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादच्प्रत्ययो भवति ।

चयः । जयः । भयः । औरावश्यके । उवर्णान्ताद् ण्यद्भवति । अवश्यलाव्यम् । अवश्यभाव्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः । इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः फक् । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह मा भूत् । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उगिदुर्णयहणवर्जमिति वाच्यम् ॥ * ॥ उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अतिभवती । वर्णग्रहणम् । अत इञ् । दात्तिः । प्रात्तिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ * ॥ अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । श्रियः । भ्रुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः । औपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् । सभासंनयने भवः साभासनयनः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ दैवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ॥ गोत्रान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढिः । तस्य छात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाम्भीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ * ॥ जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादियहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह न संबध्यते । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । भवदीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादियहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्रादेशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयम् । भोजकटीयः । गोनर्दीयः । एङिति किम् । आहिच्छत्रः । काप्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः । तत्र भवो दैवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥

अतिदेशोयम् । गाङितिं दृङादेशो गृह्यते, न गाङ् गताविति । ङकारस्यानन्यार्थत्वात् । कुटादयोपि कुटकौटिल्यइत्येतदारभ्य यावत् कुङ्शब्दे इति । एभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽञ्णितः प्रत्यया ङितो भवन्ति ङिद्वद्भवन्तीत्यर्थः । गाङः । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटितुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अञ्णिदिति किम् । उत्कोटयति । उच्चुकोट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विचिता । विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति किम् । उरुव्यचाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

ओविजी भयचलनयोः, अस्मात्परः इडादिः प्रत्ययो ङिद्वति ।

उद्विजिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् । उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । ऊर्णुञ् आच्छादने, अस्मात्परः इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिद्वद्भवति । प्रोर्णुविता । प्रोर्णोविता । इडित्येव । प्रोर्णोवनम् । प्रोर्णोवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्ङिद्वद्भवति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्त्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्धातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित् किद्वद्भवति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । इजतुः । इजुः । असंयोगादिति किम् । सस्रंसे । दध्वंसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्वद्भवति । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र इधे अथर्वणः । भवतेः खल्वपि । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्यियन्यिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः । ग्रेयतुः । ग्रेयुः । देभतुः । देभुः । परिष्वस्वजे । परिष्वस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्वद्भवति । न क्त्वासेडिति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

* बिभेदिथेति पा० ।

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥

रुद विद मुष ग्रह स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सश्च क्त्वा च कितौ भवतः। रुदविदमुषीणां रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम्। ग्रहेर्विध्यर्थमेव। स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणम्। किदेव हि क्त्वा। उदित्वा। रुरुदिषति। विदित्वा। विविदिषति। मुषित्वा। मुमुषिषति। गृहीत्वा। जिघृक्षति। सुप्त्वा। सुषुप्सति। पृष्ट्वा। पिपृच्छिषति। ग्रहादीनां कित्त्वात्संप्रसारणं भवति। किरश्च पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

दृको भल् ॥ ९ ॥

सनित्यनुवर्त्तते। क्त्वेति निवृत्तम्। इगन्ताद्धातोः परो भलादिः सन् किद्भवति। चिचीषति। तुष्टूषति। चिकीर्षति। दृक इति किम्। पिपासति। तिष्ठासति। भलिति किम्। शिशयिषते। किमर्थमिदमुच्यते। गुणो मा भूदिति। अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति। यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत। तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय कित्त्वमिदमारभ्यते। चिचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते। ज्ञीप्सति ॥

दृकः किस्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत्।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमूदित्वं दार्घसंश्रयम्।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

दृकः सन् भल्किदिति वर्त्तते। समीपवचनोन्तशब्दः। हल् चासावन्तश्च हलन्तः। इगन्तादिक्समीपाद्धलः परः सन् भलादिः किद्भवति। बिभित्सति। बुभुत्सते। दृक इत्येव। पिपत्सते। भलित्येव। विवर्त्तिषते। दम्भेर्हलन्तग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्। धीप्सति। धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको भल्किदिति वर्त्तते। सनिति निवृत्तम्। इगन्तादिक्स-

मीपादुलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि । अभित्त । अबुद्ध । दृक इत्येव । यक्षीष्ट । अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् । अक्षात्तीत् । अद्राक्षीत् । सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव । चेषीष्ट । अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव । वर्त्तिषीष्ट । अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

ऋवर्णान्ताद्धातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः । क्रषीष्ट । हृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अक्रत । अहृत । झलित्येव । वरिषीष्ट । अवरिष्ट । वृतो वा । अवरीष्ट * ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलादी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगसीष्ट । सिचः खल्वपि । समगत । समगंस्त । कित्त्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात्कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां यमिस्तत्र वर्तते ।

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत् । इति क्वाचित्कः पाठः ।

उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनइति किम् । उदायंस्त पादम् । उदायंस्त कूपादुदकम्* उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थइत्यात्मनेपदम् ॥

॥ विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोरुपयमने वर्त्तमानात् परः सिच्प्रत्ययो विभाषा किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम् । उपायंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमनं स्वीकरणं विवाहः दारकर्म पाणिग्रहणमित्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच्च किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

दीर्घ च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेयन किद्भवति । देवित्वा । वर्त्तित्वा । सेडिति किम् । कृत्वा । हृत्वा† । क्त्वाग्रहणं किम् । निगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः ॥

न सेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।
ज्ञापकाच्च परोक्षायां सनि क्त्वग्रहणं विदुः ॥
दीर्घत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।
यस्यर्थे किदतीदेशाच्चिगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

---

* रज्जुम् । पा० ।

† हृत्वेति पाठान्तरम् ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते † । शीङ् स्विदि मिदि क्ष्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेण्न किद्भवति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेडित्येव । स्विन्नः । स्विन्नवान् । स्विदादीनामादितश्चेति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्म्मणोरिति पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोः तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेण्न किद्भवति । तितिक्षा क्षमा । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिक्षायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्भावादिकर्म्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण्न किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्धातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्भवति । द्युतितमनेन । द्योतितमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्म्मणोरिति किम् । रुचितं कार्षापणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्त ओदनः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शब्विकरणानामेव भवति । गुधपरिवेष्टने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्ता च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनात् । न सेडिति वर्त्तते । पूङश्चेतीड्विहितः क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण् न किद्भवति । पवितः । पवितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥

† सेड् न किदिति वर्तते । पा० ।

नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्धातोरित्यकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्भवति । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् । रेफित्वा । गोफित्वा । थफान्तादिति किम् । स्रंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि ऋत् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्भवति । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । ऋतेरीयङ्धेधातुको विकल्पितः । स यत्र पते नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव । वक्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि मृषि कृशि इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्भवति । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थं वेत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते । सेडिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्ताद्धलादेः परः संश्च क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । लिखित्वा । लेखित्वा । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रल इति किम् । देवित्वा । दिदेविषति । व्युपधादिति किम् । वर्त्तित्वा । विवर्त्तिषते । हलादेरिति किम् । एषित्वा । एषिषिषति । सेडित्येव । भुक्त्वा । बुभुक्षते ॥

ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊदिति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उऊऊ३ इत्येवं

कालोज् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु । ऊकालो दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ३ कालः प्लुतः । देवदत्ता३ अन्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ् भवति । अज्ग्रहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् । प्रतल्य । प्रवल्य । ह्रस्वाश्रयस्तुङ्ग भूत् । तिसउच्छत्रम् । दीर्घात्परदान्तादिति विभाषा तुङ्ग भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् । सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । चीयते । श्रूयते । अच इति किम् । भिद्यते । छिद्यते । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता३ । यज्ञदत्ता३ । अच इति किम् । अग्निचीत्३ । सोमसूत्३ । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्तते । इह मा भूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । द्युभ्याम् । द्युभिः । अच नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रसिद्धो एव सन्नह तद्गुणेचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते । उच्चैः पठतीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तालवादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो नियहो भवति । रूक्षता श्लिष्टता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविवरस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योच् सोनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नो ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गो भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । कण्ठविवरस्योरुता महत्ता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशा अनुदात्ता सुप्तिताविति्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्म्मावुदात्तानुदात्तौ गृह्येते नाचौ । तौ समाहृयेते यस्मिन्नचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिक्यम् । कन्या । सामन्यः । क्व । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नंशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान्वा उदात्तः कियान्वा अनुदात्त इति । तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिक्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता ऽपरार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता ऽध्यर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवका३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता ऽर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामवि

भागो ऽभेदः तिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ ३४ ॥

वैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । जपन्यूङ्खसामानि वर्ज्जयित्वा यज्ञकर्म्मणि मन्त्राणामेकश्रुत्या भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वतीऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेष्विति किम् । ममाग्ने वर्च्चो विहवेष्वस्तु । जपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूङ्खेति किम् । न्यूङ्खा ओकाराः षोडश । तेषु के चिदुदात्ताः के चिदनुदात्ताः । असामस्विति किम् । ए३ विश्वं समत्रिणं दहाऽ३ । सामानि वाक्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्म्मणीति वर्तते । यज्ञकर्म्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते,वौषडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वौषड्ग्रहणमेव कस्मान्न कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् ॥

॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे वैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं यज्ञकर्म्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । दृषे त्वार्ज्जे त्वा । दृषे त्वोर्ज्जे त्वा । अग्नआयाहि वीतये । अग्नआयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये । शन्नो देवीरभिष्टये । * व्यवस्थितविकल्पोयमिति के चित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं वैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति ।

* व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केषु चित्पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

"इच्छासंहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दसि"

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्म्मणीति विभाषा छन्दसीति च एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्यो३ मिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने. गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तित्स्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णो ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपन्नौ । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणश्वस्य मेनदति समानं पूर्वेण । गौरावस्कन्दिवेति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारेति सुबन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तदुदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्वः शब्द उदात्तः सुत्यामित्यन्तोदात्तः । संज्ञायां समजनिषदेति क्यपो विधाने

उदात्त इति वर्त्तते। आगच्छेति द्वावुदात्तौ। अन्त्यो ऽनुदात्तः। मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते, तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते। देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति। देवा ब्रह्माण आगच्छत। द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते। संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि। इमामित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिकालएव निघातविधानात्। तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं संपद्यते। तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति। सर्वेऽते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः। माणवक जटिलकेति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। संहितायहणं किम्। अवग्रहे मा भूत्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते। उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति। अनुदात्ततर इत्यर्थः। देवा मरुतः पृश्निमातरोपः। मातर इत्यनुदात्तः। अप इत्यन्तोदात्तः। ऊडिदंपदाद्यप्पुभ्यो इति। तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोनुदात्तः। तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। इकारोनुदात्तः शुतुद्रिइत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्माच्च निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्परभूते पूर्वस्य सरस्वतीती कारस्य सन्नतर आ-

देशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । क्व इति स्वरितस्तस्मिन्परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सर्वतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः । स्पृशेानुदके क्विन् । घृतस्पृक् । भर्जो खिः । अर्धभाक् । पादभाक् । एकालिति किम् । दर्विः । जागृविः । प्रत्यय इति किम् । सुराः । अपृक्तप्रदेशा वेरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाची । समानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् । पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यच्चिर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति । समासइति समासविधायि शास्त्रं गृह्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयासमासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति षष्ठीसमासे षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः । यूपदारु । वृकभयम् । राजपुरुषः । अन्तशौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं पूर्वमित्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति,समासे विधीयमाने यच्चिय-

* कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

तविभक्तिकं द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्ज्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेष्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्वाराणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपातइति किम् । नहि भवति कौशाम्बीनिरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्ज्जयित्वा । डित्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् । वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुण्डे । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः स्यात् । * अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेष्यते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशाः ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वत्र पर्युदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत् । कारकः । हारकः । कर्त्ता । हर्त्ता । तद्धितः । औपगवः । कापटवः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

* अनर्थकस्येत्यारभ्य प्रलम्बते इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेः शेश्चोन्त्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् । यामणीः । सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच्च भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं,स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं, स्वरितत्वात् । उपसर्ज्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्ज्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्ज्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्ज्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः । शबलगुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । अतिखट्वुः । अतिमालः । उपसर्ज्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं किम् । अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च। पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते । तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्ज्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलिः । आमलक्याः फलमामलकम् । बकुलम् । बदरम् । तद्धितग्रहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् । उपसर्ज्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥

इद्गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवंविषय एव ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थे विधीयेते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवतः । सप्तम्यर्थे वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यैर्निर्देशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि,वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः । पुंलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवतः । पञ्चालाः । कुरवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्माः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम् । विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं न भवति ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । बह्वृचाः बहुक्षीरघृताः बहुमाल्यफलाः । गोदौ रमणीयौ । बह्वृचौ बहुक्षीरघृतौ बहुमाल्यफलौ । अजातेरिति किम् । पञ्चालाः जनपदः । गोदौ यामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बह्वृचः । गोदौ यामो रमणीयो बह्वृच इति ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । वट्टिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्नप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः गृहाः सिकता वर्षा इति ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुबप्यशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबुच्यते अयं न वक्तव्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चगरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नायं योगनिमित्तकः किं तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते,प्रधानं समासे किं चित्पदं प्रत्ययस्तव्यदादिः ताभ्यामर्थवचनमर्थाभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थे सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति । तत्त्याणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभा-

विकं न पारिभाषिकमशक्यत्वात्,लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोभौ । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्ज्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते । कालोपसर्ज्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्ज्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । आन्याय्यादुत्यानादान्याय्याच्च संवेशनात् । एषोद्यतनः कालः । अपरे पुनराहुः । अहरुभयतोर्द्वरात्रं एषोद्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्ज्जनमिति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेप्याहुरिदमस्माभिरद्य कर्त्तव्यमिदं श्वः कर्त्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पाद्यन्ते ! तथोपसर्ज्जनं वयमत्र गृहे यामे वा उपसर्ज्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्येवं पूर्वसूत्रएव कालोपसर्ज्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते, किमर्थो योगविभागः । प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते मत्वर्थे बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्येवमादि,तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोर्थः तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातिराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संपन्नो यवः । संपन्ना यवाः । संपन्नो व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । पूर्ववया

ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् । व्रीहियवौ ॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि । युष्मदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरवः ॥

॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रइति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्रइत्येव । पुनर्वसू माणवकौ । छन्दसीति किम् । पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बहुर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रइति किम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्धापुनर्वसू । द्वन्द्वइति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुग्धास्तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम् । एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानं, तत्रानेकार्थाभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् । भिन्नेष्वर्थे यथा स्यात् । अक्षाः । पादाः । माषाः । एकग्रहणं किम् । द्विबहोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् । पयः पयो जरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः । लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्यर्थे, एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं

भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वं, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्यं भवति । स्त्यर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दात्ती च दात्तायणश्च दात्तौ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्येते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषे

ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितरावित्ति वा ॥

श्वशुरः श्वश्वा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्वा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरावित्ति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यदुत्परं तत्तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् । रुरव इमे । पृषता इमे । पशुष्वित्ति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । संघेष्वित्ति किम् । एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्वित्ति किम् । वत्सा इमे । बर्करा इमे । अनेकशफेष्वित्ति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवाद्यो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । एध । एधते । स्पर्ढ् । स्पर्ढते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।
भुवो वार्थे वदन्तीति भव्यो वा वादयः स्मृताः ॥
धातुप्रदेशा धातोरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च तत्र योजनुनासिकः स इत्संज्ञो भवति । एध । स्पर्ढ् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । उपदेशइति किम् । अभ्रञ्आ अपः । अजिति किम् । आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याचो मा भूत् । इत्यदेशा आदिताश्चेत्येवमादयः ॥

॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् । णकारः । ऋ ऌ क् । ककारः । ए ओ ङ् । ङकारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेशइत्येव । अग्निचित् । सोमसुत् । हस्य ल् र्हलिति * द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां तवर्गसकारमका-

* हल्हलिति पा·

राणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्ग । टाङसिङसामिनात्स्याः । वृत्तात् । प्रवृत्तात् । सकार । जस् । ब्राह्मणाः । तस् । थस् । पचतः । पचथः । मकार । अपचताम् । अपचतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्णायाः युस् । रुधादिभ्यः श्नम् । क्रिमोऽत् । इटोऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । इदमस्यमुरित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । ञि टु डु इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । ञिमिदा । मिचः । ञिधृषा । धृष्टः । ञिष्विदा । ष्विणः * । ञिदन्त्यो । दद्रुः । टुवेपृ । वेपथुः । टुओश्वि । श्वयथुः । डुपचष् । पक्किमम् । डुवप् । उप्तिमम् । डुकृञ् । कृत्रिमम् । आदिरिति किम् । पटूर्यति । कण्डूयति । उपदेशइत्येव । ञिकारीयति ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । शिल्पिनि ष्वुन् । नर्त्तकी । रजकी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडः । षडिकः । आदिरित्येव । अविमह्योष्टिषच् । अविषः । महिषः ॥

चुटू ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । कौञ्जायन्यः । ञस्य ईयादेशं वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणाः । ञस्यान्तादेशं वक्ष्यति । शार्ङ्गिकादिभ्यो ञ्यः । शार्ङ्गिक्यः । टवर्ग । चरेष्टः । कुरुचरी । मद्रचरी । टस्य इकादेशं वक्ष्यति । सप्तम्यां जनेर्डः । उपसरजः । मन्दुरजः । ढस्यैयादेशं वक्ष्यति । ब्रह्मणः । आत्रः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ । केशचुञ्चुः । केशचणः । अवात्कुटारच्च । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटञ्भ्रटचः । अवटीटः । आदिरित्येव । कर्म्मणि घटो ऽठच् । कर्मठः ॥

* ञिष्विदा । स्विचः । पा०

लशकृतद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्ज्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति । लकार । ल्युट् । चयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति । पचति । कवर्ग । क्तक्तवतू निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः खच् । प्रियंवदः । वशंवदः । ग्लाजिस्थश्च क्सुः । ग्लानुः । जिष्णुः । भूष्णुः । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । टाङसिङसामिनात्स्याः । वृत्तात् । वृत्तस्य । अतद्धितइति किम् । चूडालः । लोमशः । कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । आदिर्ञिटुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यतइत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपठितानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्कुण्ठञ्यकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः । प्रत्यादयस्त्रयः । सर्वेषां सर्वत्र कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेशोयशआदेर्भगाद्यल् । ख चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि संबध्यते ॥

॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः * । तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः ।

* वर्णधर्मो न स्वरधर्म इति क्व चित्पाठः ।

स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । प्रत्ययः । धातोः । ङ्याप्प्रातिपदिकात् । च्वेः । भस्य । पदस्य ॥

॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते । अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेद्भ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । ङिद्भ्यः खल्वपि । पूङ् । पूते । शीङ् । शेते ॥

॥ भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे । ग्लायते भवता । सुप्यते भवता । आस्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । हृियते भारः । कर्मकर्तरि । लूयते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतरः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहारइति किम् । लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति ॥

॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्या-

नम् ॥ * ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतर इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं विधीयते नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् । प्रविशति । यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते तेनाटा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत । नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति तस्मादिह न भवति । मधुनि विशन्ति भ्रमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

क्रीञ् द्रव्यविनिमये क्रित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्, अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते तेनेह न भवति । बहुविक्रीणाति वनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते र्धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते साहचर्यात्,तेनेह न भवति । बहु विजयति वनम् । परा जयति सेनेति ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आङ्पूर्वाद्ददातेरनास्यविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणइति किम् । आस्यं व्यादद्दाति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वि-

पादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्गकर्म्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीङ् विहारे एतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङः खल्वपि । आक्रीडते । समो ऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति शकटानि । समा साहचर्यादन्वादिरुपसर्गो गृह्यते तेनेह कर्म्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति । आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ विद्यासु शिक्षते । आशिषि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमनुनाथति । हरतेर्गततात्कील्ये ॥ * ॥ पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गततात्कील्य इति किम् । मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम् । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अपस्किरते श्वा ऽऽश्रयार्थी । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । आङिनुप्रच्छोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुम् । शप उपलम्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भनइति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अव प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्ति संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । विवादपदनिर्णेता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्य-

र्थमाख्यायहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् । तिष्ठते कन्या ह्यात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली यामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम् । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ॥

उदो ऽनूर्ध्वकर्म्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्म्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्म्मशब्दः क्रियावाची अनूर्ध्वतावि शिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते । कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यतत इत्यर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईह मा भूत् । अस्माद्ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यत इत्यर्थः । ईहायहणमनूर्ध्वकर्म्मण एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्म्मणीति किम् । आसनादुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्राग्नाहपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या ऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ देवपूजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संगतिकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे । महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः । संगतिकरणमुपश्लेषः । तद्यथा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसंबन्धः । पथि । अयं पन्थाः सुघ्नमुपतिष्ठते । वा निष्पायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्म्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावद्दोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । भोजनेभोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्म्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

॥ उद्भ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद् इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते ऽद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गमिति । किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्भ्यामिति किम् । निष्टपति ॥

॥ आङो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हन, हिंसागत्योरिति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आयच्छेते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि । आहते । आघ्नाते । आघ्नते । अकर्मकादित्येव । आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

॥ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वेभ्यो गमि ऋच्छि प्रच्छ स्वरति अर्ति श्रु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्पा अस्य समरन्त । अर्तेर्लुङि ब्लेः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । तत्र परस्मैपदेष्वित्येतदाश्रीयते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्याट् प्रतिषिध्यते । ऋद्रशोऽङि गुण इति गुणः । समरन्त । संशृणुते । संवित्ते । ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम् । समृच्छिष्यते । अर्त्यादेशस्य त्वर्त्तेरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिरुभयत्र पठ्यते, ऋ गतिप्रापणयोरिति भ्वादौ ऋ स्ट गताविति जुहोत्यादौ, विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गमा-

दिभिः साहचर्याच्च लाभार्थस्य स्वरितेत्त्वादुभयतोभाषस्य । दृशेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येव । यामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्वयतेर्द्वानेरात्मनेपदं भवति । निह्वयते । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । अन्यत्र हि त्रित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्त्यूह्योर्वा वचनम् ॥ * ॥ निरस्यति । निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पर्द्धायामाङः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । मल्लो मल्लमाह्वयते । छात्रश्छात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धायामिति किम् । गामाह्वयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्त गन्ध अर्दने, अर्द्द हिंसायाम्, इति । चुरादौ पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्म । प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षेण कथनम् । उपयोगो धर्म्यादिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कुरुते । उद्गाकुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने । गणकानुपकुरुते । महामात्रानुपकुरुते । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डं गुडस्योपस्कुरुते । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः ।

षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्नेन विधीयेते *। प्रकथने। गाथाः प्रकुरुते। जनापवादान्प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगे। शतं प्रकुरुते। सहस्रं प्रकुरुते। धर्म्मार्थं शतं विनियुङ्क्तइत्यर्थः। एतेष्विति किम्। कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा। तमधिचक्रे। तमभिबभूव, न तेन पराजित, इति वा। प्रसहनइति किम्। अर्थमधिकरोति। पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्म्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ इत्यनुवर्त्तते। विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्म्मण आत्मनेपदं भवति। कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः। क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्। ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान्। शब्दकर्म्मण इति किम्। विकरोति पयः ॥

अकर्म्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः कृञ इत्यनुवर्त्तते। विपूर्वात्करोतेरकर्म्मकादकर्म्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। विकुर्वन्ते सैन्धवाः। साधुदान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः। ओदनस्य पूर्णोश्वात्रा विकुर्वते। निष्फलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ।३६।

णीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः। णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु। संमाननं पूजनम्। नयते चार्वी लोकायते। चार्वी बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योपि चार्वी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थोचयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति। उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम्। माणवकमुद्रा-

* कृञः प्रतियत्नइति षष्ठी। उपात्प्रतियत्नेति सुडिति कुत्र चित्पाठः

नयते । उत्तिष्ठतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यीकुर्वन्माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्म्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते । धर्मादर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अजां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्त्ता देवदत्तादिर्लक्षारवाच्यः कर्तृस्थे कर्म्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोपि शरीरम् । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते । कर्तृस्थइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीरइति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्म्मणीति किम् । बुद्ध्या विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । ऋत्वस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यतइत्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गे । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहतइत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्त्तते । उपपराभ्यां पूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपराभ्यां पूर्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमतआदित्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतींषि । उद्गमनइति किम् । आक्रामति माणवकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणेर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं विक्षेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणएव पठ्यते क्रमु पादविक्षेपइति तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणइति किम् । विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्म्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वेद्युः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरुपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति, वृत्त्यादियहणं तत्रानुवर्त्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति । अपह्नवोऽपह्नुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नवइति किम् । न त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाज्ज्ञ इति वक्ष्यति। जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। सर्पिषो जानीते। मधुनो जानीते। कथं चायमकर्मकः। नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ज्ञानपूर्वकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च "ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे" इति षष्ठी विधीयते। सर्पिषो जानीते। मधुनो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्ततइत्यर्थः। अकर्मकादिति किम्। स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते। सकर्मकार्थमिदम्। सं प्रति इत्येवंपूर्वाज्जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम्। शतं संजानीते। सहस्रं संजानीते। शतं प्रतिजानीते। सहस्रं प्रतिजानीते। अनाध्याने इति किम्। मातुः संजानाति। पितुः संजानाति। उत्कण्ठतइत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवति। भासनं दीप्तिः। वदते चार्वी लोकायते। भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। उपसंभाषा उपसान्त्वनम्। कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञानं सम्यगवबोधः। वदते चार्वी लोकायते। जानाति वदितुमित्यर्थः। यत्न उत्साहः। क्षेत्रे वदते। गेहे वदते। तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। विमतिर्नानामतिः। क्षेत्रे विवदन्ते। गेहे विवदन्ते। विमतिपतिता विचित्रं भाषन्तइत्यर्थः। उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते। परदारानुपवदते। उपच्छन्दयतीत्यर्थः। एतेष्विति किम्। यत्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्त्तते। व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति। ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येव पठ्यते तत्र

किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन । प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारणइति किम् । ब्राह्मणो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद्वदतेरकर्मकाद्व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौदः पैप्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः । विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलापइति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणइत्येव । क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गः ॥ ५१ ॥

गॄ निगरणइति तुदादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु गॄ शब्दइति क्र्यादिपठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेषादिति परस्मैपदे प्राप्ते । अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरेते । अवगिरन्ते । अवादिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्त्तते । संपूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भ-

वति । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञानइति किम् । संगिरति यासम् ॥

उदश्वरः सकर्म्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्म्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्म्मकादिति किम् । बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते तया चरतेरर्थद्वारकोयोगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम् । उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति तृतीया तु न श्रूयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाण् दाने परस्मैपदी ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेइति किम् । पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश् इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र ज्ञा-

नातेरपह्नवे न इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समो गम्यृच्छीत्यत्र विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्म्मं जिज्ञासते । गुरुं शुश्रूषते । नष्टं सुस्मूर्षते । नृपं दिदृक्षते । सन इति किम् । जानाति । शृणोति । स्मरति । पश्यति ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्व्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्म्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छ्रुणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद्लृ शातने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्वावी शितौ वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते । शीयन्ते । शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । ङित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत । मृषीष्ट । शितः खल्वपि । म्रियते । म्रियेते । म्रियन्ते । नियमः किमर्थः । मरिष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सवन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसिसिषते । शिशयिषते । नेर्विशः । निविशते । निविविक्षते । आङ उद्गमने । आक्रमते । आचिक्रंसते । दृह न भवति । शिशत्सति । मुमूर्षति । नहि शदिप्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सवन्तेष्यनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति । दृह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्तेत इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमाम्प्रत्ययः आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञो ऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षांचक्रे । ईहांचक्रे । यदि विधर्थमेतत् तर्हि उदुम्बांचकार उदुम्बांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयमनेन क्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृञ इति किम् । ईक्षामास । ईक्षांबभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृञ्वानुप्रयुज्यते लिटीत्युच्यते । कृञिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । कृ संनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विरितिकृशब्दादारभ्य यावत् कृञो द्वितीयतृतीयेति ञकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् । द्रुन्दुं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः ष्ठुवः ॥ ६५ ॥

ष्ठु तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो गम्यृच्छि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्म्मकादिति तत्र वर्त्तते । संष्ठुते शस्त्रम् । संष्ठुवाते । संष्ठुवते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने ऽपालने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवन इति किम् । भुनक्त्येनमग्निरोहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यइत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुञ्जति पाणिम् ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कयम्, अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिचन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । यत्सयग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तेति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यान इति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमा

त्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदनिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोयमारम्भः । तया च रुहिः कर्तृस्थक्रियः दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । बिभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्तश्चेद्भयं भवति । भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयेपि तत एव । जटिलो भीषयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुण्डो विस्मापयते । हेतुभयदृति किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति । रूपेण विस्माययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य करणं न हेतुः ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

णेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृधु अभिकाङ्क्षायां वञ्चु गतावित्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भनदृति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । लीङ् श्लेषणे दृति दिवादौ पठ्यते । ली श्लेषणे दृति च क्र्यादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो ण्यन्तात्संमानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति च शब्दात् प्रलम्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यग्भावनम् । जटाभिरालापयते । पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । प्रलम्भने । कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्वं विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । संमानन इति किम् । बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे ॥ ७१ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । ण्यन्तात्कारोर्मिथ्योपपदादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् । पदं सुष्ठु कारयति । कृञ इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति किम् । पदं मिथ्या कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

णेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते । पचते । ञितः खल्वपि । सुनुते । कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति । कर्त्रभिप्रायइति किम् । यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्म्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्त्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अपपूर्वाद्वदेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्रायइत्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवंपूर्वाद्यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति यन्यविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्म्मकादाङ

यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम् । अयन्यइति किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । संयच्छति । उद्यच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितं तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यमुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्तङित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति । प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते ओदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्रैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥

कर्त्राभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्राभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्राभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परेर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितिक्षायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिदत्रानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति ।

यन्नदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्त्तते । पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावद्भुक्तमुपरमति । यावद्भुक्तमुपरमते । निवर्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्भ्रुदुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् भ्रु दु स्रु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्रावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पद्मम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये ऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयतइत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । स्यन्दतइत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति । अयमपियोगः सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः

परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययतिदेवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति के चित्प्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमण्णिचो विधिः, प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् । आरोहयमाणं प्रयोजयति । आरोहयते । अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयः । शोषयते व्रीहीनातपः ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्राभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । यत्कर्त्राभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आङ्यम आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिबतिर्निगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोपि । एषां परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि । दमयते । आङ्यम । आयामयते । यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आङ्यस । आयासयते । परिमुह । परिमोहयते । रुचि । रोचयते । नृति । नर्त्तयते । वद । वादयते । वस । वासयते । पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यषः ॥ ९० ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति वक्ष्यति तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति * । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित इत्येवमादिना प्रकरणेन तच्चियतम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विक-

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमित्यपि क्व० चित्पाठः ।

ल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

वेत्येव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुठादयोपि क्रूपपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति । अनुदात्तेत्त्वाच्चित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ट । लुङीति किम् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । वृतु वर्त्तने । वृधु वृद्धौ । शृधु शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू प्रस्रवणे । क्रूप सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिषते । वृध् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्द्धिष्यते । अवर्द्धिष्यत । विवर्द्धिषते । स्यसनोरिति किम् । वर्त्तते ॥

लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्प्ता । कल्प्तारौ । कल्प्तारः । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिक्लृप्सति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते * ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च क्लृप इतीट् प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेड् भवत्येवेत्यपि क्व चित्पाठः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा ऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति ह्रस्वं लघु । भिदि छिदि । भेत्ता । छेत्ता । संयोगे गुरु । शिक्षा । भिक्षा । संयोग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च । एका संज्ञेति वचनाद्गुरुसंज्ञैव भवति । अततक्षत् । अरराक्षत् । सन्वल्लघुनीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति । उत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते । अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम् । प्लुताभ्याम् । बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु । प्लुतेषु । इहोभयं प्राप्नोति । वृत्तेभ्यः । प्लुतेभ्यः । इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्त्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्याख्यौ । मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्याख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लक्ष्मीः । शार्ङ्गरवी । ऊकारान्तम् । ब्रह्मबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्त्याख्याविति किम् । श्यामणीः । सेनानीः । खलपूः । आख्यायहणं किम् ।

शब्दार्थं स्त्रीत्वमेव यथा स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । ग्रामण्ये स्त्रियै । खलप्वे स्त्रियै । नदीप्रदेशा आपनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयङुवङोः स्थानमनयोरितीयङुवङ्स्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयङुवङ्स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् । भुवाम् । भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयङुवङ्स्थानयोश्च प्रतिषिद्धा । तस्माद्ङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च ग्वोः संबन्धी यैः स्याख्यौ इयङुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्यै । कृतये । धेन्वै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै । भुवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्याख्यावित्येव । अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्त्तते । शेषोत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः । ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यत्र स्याख्यं स्याख्यं च यत्र नदीसंज्ञकं स शेषः । अग्नये । वायवे । कृतये । धेनवे । असखीति किम् । सख्या । सख्ये । सख्युः । सख्यौ * ॥

पतिः समासएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः

* इत उत्तरं "घिप्रदेशाः ह्रस्वे घीत्येवमादय" इत्यपि क्वचित्पाठः ॥

समासएव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् । पत्या । पत्ये । एवकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुञ्चानां पतये नमः । कुलुञ्चानां पत्ये नमः । * षष्ठीयहणं किम् । मया पत्या जरदृष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम् । यामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः पुगन्तलघूपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते । संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । शिक्षा । भिक्षा । गुरुप्रदेशाः गुरोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईहांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति । औपगवः । कापटवः । यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थं तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नेर्विश इत्युपसर्गादिधि-

* क्षेत्रस्य पतये नमः । क्षेत्रस्य पत्ये नम इत्यपि क्व चिदुदाहरणम् ॥

स्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधियहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्त्यर्थम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादित्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यङिति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्म्मायति । चर्म्मायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ।

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतष्टक्कुसौ । भवदीयः । उर्णायाः युस् । उर्णायुः । ऋतोरण् । छन्दसि घस् । चत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य ञ्नि कपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्ज्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानादिति किम् । राजानौ । राजानः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानादिति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तद-

पदादौ भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थाने वर्ज्यते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्ग्यः । वात्स्यः । अजादौ । दात्तिः । प्रात्तिः ॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभइव नभस्वत् । अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृषन्नित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसिविषये । वृषण्वसुः । वृषणश्वस्य मेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्त्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थेप्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः । सकारान्तम् । यशस्वी । पयस्वी । तसाविति किम् । तत्तवान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज् जश्त्वं न भवति । छन्दसीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयः लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणाः पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तएव ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यवि-

द्वितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणाः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारकमिति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारकमित्यधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकमित्येवं तद्वेदितव्यम् । कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः । क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये ऽपादानम् । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । कारकमिति किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पन्थानं पृच्छति । कारकमिति किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । कारकसंशब्दनेषु चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपायेयुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्धीनः । रथात्पतितः ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । चौरेभ्यो बिभेति । चौरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् । चौरेभ्यस्त्रायते । चौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये बिभेति । अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढो योर्थः सोढुं न शक्यते तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रून्पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धिः । अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते । उपाध्यायान्निलीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते । अन्तर्द्धाविति किम् । चैत्रोऽत्र दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्यायहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते । गोमयाद्वृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां

ददाति । माणवकाय भिक्षां ददाति ॥ क्रियायहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियया-पि यमभिप्रैति स संप्रदानम् । आद्धाय निगृह्णते । युद्धाय संनह्यते । पत्ये शेते । संप्रदानप्रदेशाः चतुर्थी संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृको ऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूपः । देवदत्तस्य-स्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ ह्नुङ् स्था शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय ह्नुते । यज्ञदत्ताय ह्नुते । देवदत्ताय तिष्ठते । यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं,यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः स संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति याचे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्का-

रकं संप्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभावा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुद्धति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरुपसर्गसंबद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्तमभिद्रुह्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेश्च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य श्रुणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, पूर्वस्य कर्ता । प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च श्रुणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीतइत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तेति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । होत्रे ऽनुगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते । होत्रे ऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । तमब्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अक्षान्दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि ॥

आधारो ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आधियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे शेते । स्थाल्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चेत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते । कथं कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः, यावा संज्ञायस्मिन्यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशतइति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति ॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मणा ईप्सिता माषा न कर्तुः । तमबग्रहणं किम् । पयसौदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ह्याधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति । ओदनं पचति सक्तून्पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः कर्माणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च । विषं भक्षयति । चौरान्पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितमपादानादिविशेषकथाभिः । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यतदित्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधाविति । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण । दुहि,गां दोग्धि पयः । याचि,पौरवं गां याचते । रुधि, गामवरुणद्धि व्रजम् । प्रच्छि,माणवकं पन्थानं पृच्छति । भिक्षि, पौरवं गां भिक्षते । चिञ्, वृक्षमवचिनोति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि,माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि । बुध्यते माण-

वक्तो धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम् । वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक ओदनम् । भोजयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवक ओदनम् । आशयति माणवकमोदनम् ॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति माणवक ओदनम् । आद्यते माणवकेनौदनम् । खादति माणवकः । खाद्यते माणवकेन ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्षयन्ति बलीवर्दान्सस्यम् । शब्दकर्मणाम् । अधीते माणवको वेदम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठतिमाणवको वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतेश्चाण्यन्तयोर्यः कर्त्ता स णयन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदेष्वसंख्यानम् ॥ * ॥ अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा । आत्मनेपदेष्विति किम् । दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ

स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरीश्वरे इति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति "चादयोऽसत्त्वे" च वा ह अह । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणमीश्वरे तोसुन्कसुनाविति यमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् क्रन्मेजन्तः परोऽपि सः ।
समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्त्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्य प्रतिषेधो यं,सत्त्वमिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माङ् । माङो ङकारो विशेषणार्थो मार्ङि लुङिति । इह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै । द्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । ऋ । ऌ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक । उञ् । उकञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्धा ।

धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । थाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अथो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । बत । दृह । आम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् । ऋतम् । * अद्धा । इद्धा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः । कुत्र । अव । अनु । हाहो । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्बट् । खम् । दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुपक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । बाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै । † उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अच उपसर्गात्त इति तत्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः । उपसर्गादिति णत्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुर्वै पुरुषः । पशुः पुरोडाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । उपसर्गाः क्रियायोगइति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वइत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

* ऋतमित्येतदुत्तरं "धाकिर्, नकिर्, आङ्, "अ, मा, नेा, ना, प्रतिषेधे," उत, दह," इत्येते क्व चित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुवै, न्वै, नुवै, अध, अधस्, स्मि, अच्छ, अदस्, दह, हेहे, हैहै, नै, म, आस्, शस्, शुकम्, सम्, वव, वात्, डिकम्, हिनुक्, वशम्, शिकम्, श्वकम्, सनुकम्, नुकम्, अन्त, ह्यो, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कीम्, एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रगतो नायको ऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनञन्तत्वेपि अच उपसर्गात्त इति तत्वं भवति । अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतश्चोपसर्गइति अङ् भवति । अट्वा । उपसर्गप्रदेशा उपसर्गे घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत् । ऊरीस्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यां मस्तिर्यच्परः इति षत्वं प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गादिति णत्वषत्वे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । गतिर्गताविति निघातो भवति । चनोहितः । गतिरनन्तर इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कुगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति । च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तेरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते । ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररीकृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पार्पी । तालो । आतालो । वेतालो । धूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला । भ्रंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संश कलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य । भ्रंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य । सजूः सहार्थे । सजूःकृत्य । फलू, फली, विक्ली, आक्ली, इति विकारे । फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्लीकृत्य । आक्लीकृत्य । आलोष्ठी, करा-

ली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम् । वषट् । वौषट् । श्रौषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । अत् । आविस् । च्व्यन्ताः खल्वपि । शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति । डाच् । पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ९२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति । खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनितिपरमिति किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ९३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवोदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् । सत्कृत्वा काण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणेऽलम् ॥ ९४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते । भूषणे योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् । यदलंकरोति । भूषणेऽिति किम् । अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ९५ ॥

अन्तःशब्दोऽपरिग्रहेर्थे गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हरन्ति । अपरिग्रहेऽिति किम् । अन्तर्हृत्वा भूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्दा । अन्तर्धिः । अन्तर्णयति ॥

कर्णेमनसी अज्ञाप्रतीघाते ॥ ९६ ॥

* प्रीतिसंभ्रम इति पाठान्तरम् ।

कर्णशब्दो मनस्शब्दश्च अद्रु प्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः। कर्णेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य पयः पिबति। तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः। अद्रुा प्रतिहतेत्यर्थः। अद्रुाप्रतीघातइति किम्। कर्णे कृत्वा गतः। मनो हत्वा गतः॥

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दो ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति। समासस्वरोपचाराः प्रयोजनम्। पुरस्कृत्य। पुरस्कृतम्। यत्पुरस्करोति। अव्ययमिति किम्। पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दो मकरान्तो ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्त्तते स गतिसंज्ञो भवति। अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति। अस्तंगतानि धनानि। यदस्तंगच्छति। अव्ययमित्येव। अस्तं काण्डम्। तिरोभित्यर्थः॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दो ऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्त्तते। स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति। अच्छगत्य। अच्छगतम्। यदच्छगच्छति। वदतौ। अच्छोद्य। अच्छोदितम्। यदच्छवदति। अव्ययमित्येव। उदकमच्छं गच्छति॥

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति। उपदेशः परार्थः प्रयोगः। स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सो ऽस्य विषयः। अदःकृत्य। अदःकृतम्। यददःकरोति। अनुपदेशइति किम्। अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति॥

तिरो ऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्धिर्व्यवधानम्। तत्र तिरःशब्दो गतिसंज्ञो भवति। तिरोभूय। तिरोभूतम्। यत् तिरोभवति। अन्तर्द्धाविति किम्। तिरो भूत्वा स्थितः। पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्वाविति वर्त्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्वावित्येव । तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्त्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्त्तेते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्त्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चित्रा । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्या । अमा । अद्धा । प्राजर्या । प्राजरुहा । वीजर्या । वीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । आनौ । वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृञीति वर्त्तते । अत्याधानमुपश्लेषणं तदभावे ऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्त्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति ।

मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ॥ ७७ ॥

कृञीति वर्तते । हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृञीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृञि नित्यं गतिसंज्ञो भवति । प्राध्वंकृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृञीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि गतिसंज्ञौ भवतः । जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्यइति किम् । जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः । तेयहणमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेप्यभ्यनुज्ञायन्ते । छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेपि पूर्वेपि प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिरीश्वरदृति यावद्वृत्यति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । अनडुद्यन्नमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते । यावता लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । हेत्वर्थं तु वचनं हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटायनं वैयाकरणाः । अन्वर्जुनं योद्धारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप खार्यां द्रोणः । उप निष्के कार्षापणम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । प्रकृतेन संबन्धिना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि । परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनदृति किम् । ओदनं परिषिञ्चति ॥

आङ्मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङित्येष शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचनइति किम् । ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । इत्थंभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्मान्न भवति पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्ज्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्योतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षंवृक्षमभि सिञ्चति । अभागइति किम् । भागः स्वीक्रियमाणांशः । यदत्र ममाभिप्यात् तद्दीयताम् । यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ

भवतः । कुतोध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्तं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सुषिक्तं किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्प्रत्येपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥

पदार्थे संभावने ऽन्ववसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोपि स्यात् । मधुनोपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थे ऽपिशब्दो वर्त्तते । संभावनमधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम् । अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्राजानम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिग्जाल्मं देवदत्तमपि सिञ्चेत्यलाण्डुम् । अपि स्तुयाद्वृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्धे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। यदत्र मामधिकरिष्यति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् तिङि चोदात्तवतीति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा। लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति। तिप्, तस्, झि। सिप्, थस्, थ। मिप्, वस्, मस्। शतृक्वसू च। परस्मैपदप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तङिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम्। आन इति शानच्कानचोर्ग्रहणम्। पूर्वेण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते। त, आताम्, झ। थास्, आथाम्, ध्वम्। इट्, वहि, महिङ्। आनः खल्वपि। शानच्कानचौ। ल इत्येव। कतीह निघ्नानाः। आत्मनेपदप्रदेशा अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति। आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति। तिप्, तस्, झि, इति प्रथमः। सिप्, थस्, थ, इति मध्यमः। मिप्, वस्, मस्, इत्युत्तमः। आत्मनेपदेषु त, आतां, झ, इति प्रथमः। थास्, आथाम्, ध्वम्, इति मध्यमः। इट्, वहि, महिङ्, इत्युत्तमः। प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं

* तानि तिङस्त्रीणित्रीणि भूत्वैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि क्व चित्पाठः।

पदम् । तिबित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । झि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्ताविति्येवमादयः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽप्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः स चैकवद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसइति, नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्नुयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहासइति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यइति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते। अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेष्व-प्रयुज्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति। अहं पचामि। आवां पचावः। वयं पचामः। अप्रयुज्यमानेपि। पचामि। पचावः। पचामः॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषइति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते। यत्र युष्मदस्मदौ समानाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति। पचति। पचतः। पचन्ति॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दो ऽतिशये वर्त्तते। संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः। परो यः संनिकर्षो वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति। दद्धात्र। मद्धत्र। संहितायामिति किमर्थं संहितायामित्येवमादयः॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः। विरम्यतेनेनेति वा विरामः। सोवसानसंज्ञो भवति। दधि। मधु। वृक्षः। प्लक्षः। अवसानप्रदेशाः खल्वसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमादयः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

समाप्तश्चाध्यायः॥ शुभम्॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम्। यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः। विधीयतइति विधिः। पदानां विधिः पदविधिः। स पुनः समासादिः। समर्थः शक्तः, विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वे-

दितव्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति, "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । समर्थयहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थयहणं किम् । करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपनेन ॥ "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" । यूपाय दारु, यूपदारु । समर्थयहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । "पञ्चमी भयेन" । वृकेभ्यो भयं, वृकभयम् । समर्थयहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । "षष्ठी" । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थयहणं किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । "सप्तमी शौण्डैः" । अक्षेषु शौण्डः, अक्षशौण्डः । समर्थयहणं किम् । शक्तस्त्वमक्षेषु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदयहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्य,शान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी,च्छत्रं हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशोयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति । "आमन्त्रितस्य च" । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुपकस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति किम् । पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः । परयहणं किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गयहणं किम् । यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । "आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके"इत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवच्च भवति । सुबन्तस्य पराङ्ग-

वद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमननन्तरत्वात् ॥ * ॥ * तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दनात्प्राग् † यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा "स्तृतीयासमास" इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभागार्थं, तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, "यथा ऽसादृश्ये" । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा "अव्ययीभावश्चे"त्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

---

* सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तत्समानाधिकरणस्योपसंख्यानम् ॥ अननन्तरत्वाद्धि न प्राप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्थ एव पाठो न्यासाद्यारूढः ।

† अधिकारो ऽयम् । "कडाराः कर्मधारये" इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्—इति पाठान्तरम् ।

सुप् सुपेति च वर्त्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् । सपीपवचने । कुम्भस्य समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्हृद्धेराधिक्यम् । समृद्धिर्मद्राणाम् । सुमद्रं, सुमगधं, वर्त्तते । व्यृद्धिर्हृद्धेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः । दुर्गवदिकं, दुर्यवनं वर्त्तते । अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः । अभावो मक्षिकाणाम् । निर्मक्षिकं, निर्मशकं, वर्त्तते । अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः । अतीतानि हिमानि । निर्हिमं, निःशीतं, वर्त्तते । असंप्रति, उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैलकम् * । तैलकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशतइत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थे यदव्ययं वर्त्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् । अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः । यौगपद्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यात् । सदृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सब्रह्म बाभ्रवाणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सतृणमभ्यवहरति । सबुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते । अन्तवचने । अन्तइति परियहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । साग्न्यधीते । सेष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेष्वध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

* तैष्टकम् । इति पाठान्तरम् ।

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, ऽव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । येये वृद्धाः । यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावद्वधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति पञ्च षड्वा तावत आमन्त्रयस्व । अवधारणइति किम् । यावदुक्तं तावदुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति * ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोकमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किं चित् शाकम् । शाकप्रति । सूपप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् । सुबिति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । कितवव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति जायते । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।

* कियद्भुक्तं त्वया कियद्भुक्तं मयेति पा० ।

अन्तादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितवव्यवहारे च एकत्वे ऽन्तशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति "अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या" । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्चु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यः । परित्रिगर्तम् । परि त्रिगर्तेभ्यः । बहिर्ग्रामम् । बहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम् । प्राग्ग्रामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

आङित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् । स्रुघ्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य स्रुघ्नमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्यइति किम् । अभ्यङ्का गावः । प्रत्यङ्का गावः । नवाङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह

विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । अव्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्त्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संबध्यन्ते ऽन्यपदार्थे च काले वर्त्तन्ते । चकारो ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्गविति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुपम् । खलेयवम् । लूनयवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूमि । समपदाति । सुषमम् । विषमम् । निष्षमम् । दुष्षमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राह्णम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥ दृच् कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादो ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च षष्ठीसमासोपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्संनियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः, पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् ।

षष्ठीसमासपक्षे । गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तदाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणम् । त्रिमुनि व्याकरणम् । यदा तु विद्यया तदुतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थइति किम् । कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, र्यानितऊर्द्धम नुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति । कष्टश्रितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजी । दशराजी । द्व्यहः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । नरकश्रितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित । नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । ग्रामं गतः, ग्रामगतः । अत्यस्त । तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः । आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामं गमी, ग्रामगमी । ग्रामं गामी, ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते तस्य द्वितीयया संबन्धोनुपपन्न इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंविलीनमाज्यम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो जाल्मः । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति किम् । खट्वामारूढः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति संबन्धः तत् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्तेनेति वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः । ते कदा चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोगः कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन, तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः, । शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् । अक्ष्णा काणः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्व्रीहिवान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व सदृश सम ऊनार्थ कलह निपुण मिश्र श्लक्ष्ण एतैः सह तृती-

यान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः । संवत्सरपूर्वः । सदृश । मातृसदृशः । पितृसदृशः । सम । मातृसमः । पितृसमः । ऊनार्थ । माषेनम् । कार्षापणेनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह । असिकलहः । वाक्कलहः । निपुण । वाग्निपुणः । आचारनिपुणः । मिश्र । गुडमिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण । आचारश्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्निर्भिन्नो, नखनिर्भिन्नः । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । बहुलग्रहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्, इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता । काकपेया नदी । श्वलेह्यः कूपः । करणम् । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय ओदनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्नं, संस्का-

रकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्योदनः । वीरौदनः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादत्रव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् । गुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोयमिष्यते । यूपाय दारु, यूपदारु । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः । कुबेरबलिः । महाराजबलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसुखम् । अश्वसुखम् । रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम्, वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृकेभ्यो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अपेत। सुखापेतः। अपोढ। कल्पनापोढः। मुक्त। चक्रमुक्तः। पतित। स्वर्गपतितः। अपत्रस्त। तरङ्गापत्रस्तः। अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे। अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा। प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति। कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्तोक। स्तोकान्मुक्तः। अन्तिक। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्राल्लब्धः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्परे, परशताः। सहस्रात्परे, परस्सहस्राः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अक्षेषु शौण्डो, ऽक्षशौण्डः। अक्षधूर्तः। अक्षकितवः। शौण्ड। धूर्त्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संवीत। अन्तर्। अन्तरशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते। अधिपटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण *। वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादक्षादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते। सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। सांकाश्य सिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः।

---

* संव्याड। मन्य। समीर। एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते।

शुष्क । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । पक्व । स्थालीपक्वः । कुम्भीपक्वः । बन्ध । चक्रबन्धः । बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्षइव, तीर्थध्वाङ्क्षः । अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । क्षेपइति किम् । तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैरृणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्त्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्यते । मासे देयमृणं, मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । अहदेयम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं तेनेहापि समासो भवति । पूर्वाह्णे गेयं साम । प्रातरध्येयो ऽनुवाकः । ऋणइति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेबिल्वकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् * । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, संध्यागर्जितमित्यादयः ॥

---

* अवयवग्रहणं किम् ।
उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ।
एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रक्ष्यसि ॥
इति पाठान्तरम् ।

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवलम्बनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

॥ पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वेणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्रेण संमिता न पुनः क्वचित्कार्यदृति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष दृति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहतया । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोयम् * । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदरकृमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेत्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेधृष्टः । गर्भेतृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेत्वेडी । गेहेमेही । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिट्टिभः ।

* अवृत्कारणादाकृतिगणोयम् । इति पा० ।

कर्णेचुरचुरा । चकारो ऽवधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्द्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालो ऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । क्लृप्तसमीकृतम् । दग्धप्ररूढम् । एकशाटी । एकभिक्षा । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरद्वस्ती । जरद्वृष्टिः । जरद्वृत्तिः । पुराणान्नम् । पुराणावसथम् । नवान्नम् । नवावसथम् । केवलान्नम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्धितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । पौर्वशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः । अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दो न संभवति । संख्या तद्धितार्थे । पाञ्चनापितिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः ।

समाहारे । पञ्चफली । दशपूनी । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्धितार्थे तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । संस्कृतं भक्षा इतीहाण्, तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चपूली । द्विगोरिति ङीब् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया अयं समास इष्यते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्व निपातार्थ आरम्भः । वैयाकरणखसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिकक्षितवः । अयाज्ययाजननृष्णापरः । मीमांसकदुर्दुरूटः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्चोरः । नह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमे-

ययोः साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः। शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता। कुमुदश्येनी। हंसगद्गदा। न्यग्रोधपरिमण्डला। उपमानानीति किम्। देवदत्ता श्यामा। सामान्यवचनैरिति किम्। फालाइव तन्दुलाः। पर्वताइव बलाहकाः।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते। विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः। पुरुषोयं व्याघ्रइव पुरुषव्याघ्रः। पुरुषसिंहः। सामान्याप्रयोगइति किम्। पुरुषो व्याघ्रइव शूरः। व्याघ्र। सिंह। चन्द्र। ऋषभ। चन्दन। वृत्त। वृष। वराह। हस्तिन्। कुञ्जर। रुरु। पृषत। पुण्डरीक। बलाहक। आकृतिगणश्चायम्। तेनेदमपि भवति। मुखपद्मम्। मुखकमलम्। करकिसलयम्। पार्थिवचन्द्रः। इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेद्यं, विशेष्यम्। विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। नीलोत्पलम्। रक्तोत्पलम्। बहुलवचनं व्यवस्थार्थम्। क्व चिन्नित्यसमास एव। कृष्णसर्पः। लोहितशालिः। क्व चिच्च भवत्येव। रामो जामदग्न्यः। अर्जुनः कार्त्तवीर्यः। क्व चिद्विकल्पः। नीलमुत्पलम्। नीलोत्पलम्। विशेषणमिति किम्। तक्षकः सर्पः। विशेष्येणेति किम्। लोहितस्तक्षकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः। प्रथमपुरुषः। चरमपुरुषः। जघन्यपुरुषः। समानपुरुषः। मध्यपुरुषः। मध्यमपुरुषः। वीरपुरुषः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम् ॥ * ॥ श्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्व्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समाम्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडिटौ तद्वत्त्वाच्चैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसोऽशुतः । अजातोल्वलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टैः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्त। गोवृन्दारकः। अश्ववृन्दारकः। गोनागः। अश्वनागः। गोकुञ्जरः। अश्वकुञ्जरः। पूज्यमानमिति किम्। सुसोमो नागः॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कतरकठः। कतरकालापः। कतमकठः। कतमकालापः। ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नएव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन। एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति कतमशब्दो ऽन्यत्रापि वर्त्ततइति। तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोर्दत्तः। कतमो भवतां देवदत्तः॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। किंराजा, यो न रक्षति। किंसखा, योभिद्रुह्यति। किंगोः, यो न वहति। किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति। क्षेपइति किम्। को राजा पाटलिपुत्रे॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते। * गृष्टिरेकवारप्रसूता। धेनुः, प्रत्यग्रप्रसूता। वशा, वन्ध्या। वेहद्, गर्भपातिनी। वष्कयणी, तरुणवत्सा। पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। द्विपोटा। द्वियुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम्। गोगृष्टिः। गोधेनुः। गोवशा। गोवेहत्। गोवष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रो-

* युवतिर्नवयौवना स्त्री। स्तोकमल्पपर्यायः। कतिपयं च। इत्यधिकं क्व चित्।

त्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्च्चिका । अश्वमचर्च्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य ओदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। येन स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुंलिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति। कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा। श्रमणा। प्रव्रजिता। कुलटा। गर्भिणी। तापसी। दासी। बन्धकी। अध्यापक। अभिरूपक। पण्डित। पटु। मृदु। कुशल। चपल। निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। गोगर्भिणी। अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत्। कालाक्षी गर्भिणी। स्वस्तिमती गर्भिणी। चतुष्पाद इति किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते। मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति। चकारो ऽवधारणार्थः। परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयूरव्यंसकः। छात्रव्यंसकः। काम्बोजमुण्डः। यवनमुण्डः। छन्दसि। हस्तेगृह्य। पादेगृह्य। लाङ्गूलेगृह्य। पुनर्दाय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम्, एहियवं वर्त्तते। एहिवाणिजा क्रिया। अपेहिवाणिजा। प्रेहिवाणिजा। एहिस्वागता। अपेहिस्वागता। प्रेहिस्वागता। एहिद्वितीया। अपेहिद्वितीया। प्रोहकटा। अपोहकटा। प्रोहकर्दमा। अपोहकर्दमा। उद्धरचूडा। आहरचेला। आहरवसना। आहरवनिता। छन्तविचत्तणा। उद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। उत्पचविपचा। उत्पतनिपता। उच्चावचम्। उच्चनीचम्। अचितोपचितम्। अवचितपराचितम्। निश्चप्रचम्। अकिंचनम्। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितः।

ग्रेाप्यपापीयान्। उत्पत्त्यव्याकुला। निपत्त्यरोहिणी। निषण्णश्यामा। अपेहिप्रघसा। दृहपञ्चमी। दृहद्वितीया॥ जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति॥ जहिजोडः। उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उज्जहिस्तम्बः॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये॥ अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादताचमता। आहरनिवपा। आवपनिष्किरा। उत्पचविपचा। भिन्दिलवणा। छिन्दिविचक्षणा। पचलवणा। पचप्रकूटा। अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकाय वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥ १॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति। षष्ठीसमासापवादोयं योगः। पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः। अपरकायः। अधरकायः। उत्तरकायः। एकदेशिनेति किम्। पूर्वं नाभेः कायस्य*। एकाधिकरणइति किम्। पूर्वं छात्राणामामन्त्रय। कथं मध्याह्नः सायाह्न इति। संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकात्सर्वैणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति॥

अर्द्धं नपुंसकम्॥ २॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते। समप्रविभागे ऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम्। अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासापवादोयं योगः।

* अत्र 'नाभिशब्देन सह समासो न भवति'। इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम्।

अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोयं योगः । अन्यतरस्यांग्रहणात् सोपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्याच्च प्रवर्त्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः, द्वितीयभिक्षा । षष्ठीसमासपक्षे भिक्षाद्वितीयं वा । तृतीयं भिक्षायाः, तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः, चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायाः, तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते ॥ तुरीयं भिक्षायाः, तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा * । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधानसामर्थ्यात्सोपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकां, प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्त इतिवा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्चसमासो भवति । षष्ठीसमासविषये योगारम्भः † । मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्व्यहजातः । त्र्यहजातः ॥

* तुरीयशब्दस्येत्यारभ्य भिक्षातुरीयं वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादो ऽयं योगः इति पा० २ ।

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। न ब्राह्मणो ऽब्राह्मणः। अवृषलः॥ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे॥ * ॥ अपचसि त्वं जाल्म * ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

ईषदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः। ईषद्विकटः। ईषदुचतः। ईषत्पीतम्। ईषद्भक्तम् †। गुणवचनेनेति किम्। इह न भवति। ईषद्राज्यः॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम्॥ * ॥ दधिप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। किमर्थमिदमुच्यते। 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव तस्य कर्त्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम्। याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। ब्राह्मणयाजकः। क्षत्रिययाजकः। याजक। पूजक। परिचारक। परिषेचक‡। स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। उद्वर्त्तक§। होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पत्तिगणक॥ तत्स्थैश्च

---

* नञो नलोपेत्यारभ्य जाल्मेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते॥

† अत्र 'अकृतेति किम्। ईषद्भुक्तम्' । इत्यधिकं कुत्र चित्।

‡ परिवेषकेति पाठान्तरम्॥

§ हर्तृ,वर्तक,इत्यधिको क्व चित्॥

गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चन्दनगन्धः । कपित्थरसः ॥ गुणान्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः, सर्वमहान् । 'न निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः * ॥

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् † ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थ सद् अव्यय तव्य समानाधिकरण इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणार्थे । छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण । बलाकायाः शौक्ल्यम् । काकस्य कार्ष्ण्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः । सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा । ब्राह्मणस्य हृत्वा । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण । शुकस्य मारादिदस्य । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव ‡ ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

* गुणान्तरेणेत्यारभ्य सर्वशुक्ला गौरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

† ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे इति षष्ठीति क्व चिदधिकमत्र ॥

‡ अनन्तरायामित्यारभ्य विशेषणस्यैवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

'क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषां यातम् । इदमेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्या इदं ग्रहणम् । आश्चर्यो गवां दोहो ऽगोपालकेन * । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचा ऽकेन च सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतो ऽयंगामिका । तृच् कर्त्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते † । संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् ‡ । अकः खल्वपि ।

* अशिक्षितेन गोपालेनेति पाठान्तरम् ।

† पठ्यते इत्यस्याग्रे 'तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति' इति क्व चिदधिकम् ।

‡ ग्रहणमित्यस्याग्रे 'इक्षुतृ क्रियाशब्दस्य' इति पाठः कुत्र चिदधिकः ।

ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजीविकयो र्नास्तीत्येक एवोदाहृियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति किम् । ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्त्तते । कुशब्दो ऽव्ययं गृह्यते,गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थे । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् । यदूरीकरोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम् । सुपुरुषः । अतिपुरुषः । आङीषदर्थे । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कवोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् । आबद्धुम् । इति ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः । प्रान्तेवासी ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखट्वः । अतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया, अवकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानो ऽध्ययनाय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै, अलंकुमारिः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीव ॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृतं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह

समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति किम् । एधानाहारको व्रजति । ननु च सुप् सुपेति वर्त्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति एतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्यतइति । तेन गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम् । * एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् । अमैव, यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अग्रेभुक्त्वा । अग्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्त्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथोपदंशस्तृतीयायामिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्याने क्तजः क्त्वाणमुलाविति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैःकारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेता-

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं क्व चित् ।

ख्याने इति त्क्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

* उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः । यत्रान्यः समासो नोक्तः । वक्ष्यति । अनेकमन्यपदार्थे । चित्रगुः । शबलगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः न बहुव्रीहाविति एवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यामं, प्राप्तोदको यामः । ऊढरथो ऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।
पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता † ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः ॥ सम्प्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ कण्ठे स्थितः कालो ऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः । खरमुखः ॥ समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातश्चूडा ऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारो ऽलंकारो ऽस्य सुवर्णालंकारः ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥

---

* तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्व चिदधिकमत्र ।

† सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ इति पा० २

प्रपतितं पर्णमस्य, प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥ नञो ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्या ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्त्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः । संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे* पुंवद्भावः ॥ * ॥ नामग्रहणं रूढ्यर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तच्च तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तच्चेति सप्तम्यन्तं गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबध्यते । तच्चेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसार्यति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणाल्लभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्भवति । केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि ।

* वृत्तिमात्रे इत्यस्याग्रे पूर्वपदस्येत्यपि कुत्र चित् पाठः ।

शि । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि । मुशलामुशलि । दृच् कर्मव्यतिहारइति दृच् समासान्तः, स चाव्ययम् । अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्त्रेणागतः, सपुत्त्रः । सच्छात्त्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोगइति किम् । सहैव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः सलोमकः सपत्तक इति । नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेषणमन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समासः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षन्यग्रोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । वाग्दृषदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः द्वन्द्वे चेत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्त्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टश्रितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः * । चतुर्थी । यूपदारु । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राजपुरुषः । सप्तमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

* किरिकाण इत्यधिकमत्र क्व चित् ।

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेवणम् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुषितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्चितम् । अवक्षिप्तपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्तगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृषदुपलम् । आरग्वायनबन्धकी । चित्ररथबाह्लीकम् । आवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् । खातकराजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अतिभ्रुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेष्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिषूभयमिति । वैकारिमतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासकक्करण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्यम् । वित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशश्मश्रु । श्मश्रुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे घि ॥ २२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ २३ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते * । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः ॥ द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरकरणं किम् । अश्वाऽवृषौ वृषाश्वे इति वा ॥

* पूर्वमिति चेति क्व चिदधिकम् ।

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते। अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षन्यग्रोधौ। धवखदिरपलाशाः। बहुव्वनियमः। शङ्खदुन्दुभिवीणाः। वीणाशङ्खदुन्दुभयः ॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः। चित्रास्वाती। कृत्तिकारोहिण्यौ। समानाक्षराणामिति किम्। ग्रीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम्। शरशादम् ॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ। अङ्गाग्नेधे। दीक्षातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ॥ भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विचाः। त्रिचतुराः। नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम्। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। कण्ठेकालः। उरसिलोमा। विशेषणम्। चित्रगुः। शबलगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः। सर्वकृष्णः। द्विशुक्लः। द्विकृष्णः। अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः। द्व्यन्यः। त्र्यन्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुडप्रियः। प्रियगुडः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ * ॥ गडुकण्ठः। गडुशिराः। कथं वहेगडुः। प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। कृतकटः। भिन्नभित्तिः। अवमुक्तोपानत्कः। आहृतसुब्रह्मण्यः। ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैष नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धनत्वात्। कटे

* बहुव्रीहाविति वर्ततइति क्व चिदधिकमत्र।

कृतमनेनेति वा वियहीतव्यम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥ शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊढभार्यः । गतार्थः । आकृतिगणश्चायम् । तेनगडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार । गडुल । काण । खञ्ज । कुण्ठ । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध । भित्तुक । पिङ्गल । तनु । वटर । कर्मधारयइति किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति जयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोयं वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽनभिहितइत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभिहिते, तिङ्कृत्तद्धितसमासैः, परिसंख्यानम् । वक्ष्य-

ति कर्म्मणि द्वितीया । कटं करोति । ग्रामं गच्छति । अनभिहितइति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । कृत् । कृतः कटः । तद्धित । शत्यः । शतिकः । समास । प्राप्तमुदकं यं ग्रामं, प्राप्तोदको ग्रामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्मादाश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

उभसर्वतसोः कार्या धिग्उपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीया ऽऽम्रेडितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥ * ॥ अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति द्वितीया च । यवाग्वा ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद्गृह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादो योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कम-

गडलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न किं चिल्लभ्यते । युक्तयहणं किम् । अन्तरा तक्षशिलां च पाटलिपुत्रं सुघ्नस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने † । क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरेणानुवाको ऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेनानुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्गइति किम् । क्रोशमधीतो ऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतो ऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अह्न भुक्त्वा देवदत्तो द्व्हे द्व्हहाद्वा भोक्ता । अह्ने अह्नाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थो ऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

* तव मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थ इत्यधिकं क्व चित् ।

† षष्ठ्यपवादो ऽयं योग इत्यधिकं क्व चित् ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुर्लक्षणे । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत्प्रजाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्तइति वर्त्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखार्य्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । परिपरि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने । नैष दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलि-

पुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्थानं गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र उत्पथेन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छतीति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न चतुर्थ्येव विकल्प्येत । अपवादविषये ऽपि यथा स्यात् । यामं गन्ता । यामाय गन्ता । क्रद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । माणवकाय भिक्षां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् ॥ कृपिसंपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । कृपीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भवितृत्र स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् । एधानाहर्तुं व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । भाववचनाश्चेति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थादिति किम् । पाक,स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । शक्तो मल्लो मल्लाय । वषडग्नये । वषडिन्द्राय । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा बुसं मन्ये । न त्वा बुसाय मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं मन्वे । अनादरइति किम् ।

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।
अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा शृगालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽन्नं मन्ये । यावच्च भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने

मन्ये । युष्मदः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्यो ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून् क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्यर्थायप्रयोगेपि भवति । पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् । अप्रधानइति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दो ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः * । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अस्ति काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूत,स्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना क्षात्रमद्राक्षीत् । क्षात्रे-

* कुणिरिति पाठान्तरम् ।

णोपाध्यायम् । शिखया परिव्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणिश्छात्र इति । लक्षणस्य समासेऽन्तभूतत्वात् । इत्यंभूत इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतनम् * ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते † ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बद्धः । सहस्राद्बद्धः । अकर्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति ‡ । जाड्याद्बद्धः । जाड्येन बद्धः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

---

* इत्यंभूत इत्यारभ्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूरेण पुत्रं संजानीते पिता । इत्यधिकं क्व चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ॥ यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्तादुसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकेभ्यो बिभेति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्म्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् ।

विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्त्तते । तत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आरादेवदत्तात् । आरादग्नदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं वर्जनार्थे । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वो ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्मादृसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्छब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्छब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्वेति । इह तु न स्यात् । अयमस्मात्पूर्वः काल इति । अञ्चूत्तरपदे । प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्ताराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद्ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः ।

विना वातं विना वर्षं विद्युत्पतनं विना ।
विना हस्तिकृतान्दोषान्केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करणइत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं,तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करणइति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्यांग्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकाद्ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपदिकार्थे विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्त्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते । शकटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । दूरान्तिकार्थैः खल्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य । आभ्याशे ग्रामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्च-तस्रो विभक्तयो भवन्ति,द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिके । आम्नाती छन्दसि ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥ कारकार्हाणां च कारकत्वे स-प्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ चट्टेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तर-त्सु वृषला आसते ॥ अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ दरिद्रेष्वासीनेषु चट्टा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥ तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ चट्टेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥*॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु * चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु हूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुनर्भावग्रहणं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्राव्राजीत् । रुदति प्राव्राजीत् । क्रोशतः प्राव्राजीत् । क्रोशति प्राव्राजी-त् । क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

* बालेष्विति पाठान्तरम् ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पुनः सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । आयुक्तो व्यापारितः* कुशलो निपुणः ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे । आसेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपच्चतीरतमा । गोषु कृष्णा संपच्चतीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो विभक्तम् । यस्मिंश्चिर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

* व्याप्त इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चायामिति किम् । साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशेषूत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तेते । लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः पललौदनम् । मघासु पललौदनम् । नक्षत्रइति किम् । पञ्चालेषु वसति । लुपीति किम् । मघासु यज्ञः । इह कस्मान्न भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिका । अधिकरणइति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं, द्रोणः खारी आढकम् * । वचन,मेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम् । कुमारी, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्रोणः, खारी, आढकम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम् । एकत्वादिपूक्तेष्वपि यथा स्याद् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदि-

* 'परिमाणं प्रस्थादि' इति पा० २ ।

कयहणं किम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा स्यात् । प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैत्रोदाहृतम् । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् इत्येवमादयः * ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देवदत्त । संबुद्धिप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

† जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तनतदित्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा । चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

* 'आमन्त्रितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० २

† अत्र 'शेषइत्यनुवर्तते' इत्यधिकं क्व चित् ।

शेषइति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरक्षणेषु । ईश ऐश्वर्ये । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषइति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्कुरुते । शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते । प्रतियत्नइति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदकस्योपस्कुरुते प्रज्ञया । शेषइत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।
जीव पुत्रक मामैवं तपःसाहसमाचर * ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कूलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंतापेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति तापः । शेषइत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनाथति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

* कल्याणी खलु गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥
इति पाठान्तरम् ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निप्रहण नाट क्राथ पिष् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति। जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न दैवादिकस्य जसु मोक्षणे, इत्यस्य *। चौरस्योज्जासयति। वृषलस्योज्जासयति। निप्रहण इति संघातविग्रहीतविपर्यस्तग्रहणम्। चौरस्य निप्रहन्ति। चौरस्य निहन्ति। चौरस्य प्रहन्ति। चौरस्य प्रणिहन्ति। चौरस्योच्चाटयति। वृषलस्योच्चाटयति। चौरस्य क्राथयति। वृषलस्य क्राथयति। निपातनाद्वृद्धिः। अयं हि घटादौ पठ्यते, अथ क्रथ क्रथ क्लथ हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात्। चौरस्य पिनष्टि। वृषलस्य पिनष्टि। हिंसायामिति किम्। धानाः पिनष्टि। शेषइत्येव। चौरमुज्जासयति। एषामिति किम्। चौरं हिनस्ति। निप्रहण इति किम्। चौरं विहन्ति †॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति। व्यवहृते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः। शतस्य व्यवहरति। सहस्रस्य व्यवहरति। शतस्य पणते। सहस्रस्य पणते। आयप्रत्ययः कस्माच्च भवति। स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्ययं इष्यते‡॥ समर्थयोरिति किम्। शलाकां व्यवहरति। विक्षिपतीत्यर्थः। ब्राह्मणान् पणायते। स्तौतीत्यर्थः। शेषइत्येव। शतं पणते॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य दीव्यति। सहस्रस्य दीव्यति। तदर्थस्येति किम्। ब्राह्मणं दीव्यति। योगविभाग उत्तरार्थः॥

---

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं क्व चित्।

† एषामित्यारभ्य विहन्तीत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते।

‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं क्व चित्।

विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते। उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य प्रतिदीव्यति। सहस्रस्य प्रतिदीव्यति। शतं प्रतिदीव्यति। सहस्रं प्रतिदीव्यति। उपसर्गस्येति किम्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्येत्येव। शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः। अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्। सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धयति।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्दैवादिकस्य लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते। प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देवतासंप्रदाने सति। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रे[3]ष्य। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोनुब्रू[3]हि। प्रेष्यब्रुवोरिति किम्। अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि। हविष इति किम्। अग्नये गोमयान् प्रेष्य। देवतासंप्रदानइति किम्। माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रे[3]ष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम्। पुरुषमृगश्चन्द्रमसः। पुरुषमृगश्चन्द्रमसे। गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। ते वनस्पतिभ्यः। बहुलग्रहणं किम्। कृष्णो राज्ञे, हिमवतो

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं क्व चित्।

हस्ती ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्क्ते तस्यै काणः । या ऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहल्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते * ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वो ऽह्नो भुङ्क्ते । द्विरह्नो ऽधीते । कृत्वोर्थयहणं किम् । अह्नि शेते । रात्रौ शेते । प्रयोगयहणं किम् । अहनि भुक्तम् । गम्यते हि द्वित्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालयहणं किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणइति किम् । द्विरह्नो भुङ्क्ते । शेषइत्येव । द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वं ओदनम् । शेषइति निवृत्तं, पुनः कर्मयहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहो ऽगोपालकेन । रोचते मे ओद-

* अत्र 'करणइति किम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

नस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षयाशेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ के चिदविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमानइति किम् । ग्रामं गतः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सिद्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्तोधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् । इदमहेः सृप्तम् । इदं वनकपेर्यातम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामाशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि क्तेति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । नेता ऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेताश्वस्य ग्रामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

* द्विकर्मकाणां प्रयोगइत्यारभ्य ग्रामं चैत्र इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । न उ उक अव्यय निष्ठा खलर्थ तृन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । न इति शतृशानचौ कानच्कसू किकिनौ च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पेचानः । ओदनं पेचिवान् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः । कन्यामलंकरिष्णुः । इष्णुच्चोपि प्रयोगे निषेधः । * उक । आगामुकं वाराणसीं रत्त आहुः ॥ उकप्रतिषेधे कर्मेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अव्यय । कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा ॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । निष्ठा । ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्पानः सोमो भवता । तृचिति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शतृशानचावित्यारभ्य आ तृनो नकारात् । तेन शानन्चानश्शतृतृनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पवमानः । नट माघ्रानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् ॥ द्विषः शतुर्वा वचनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्ये च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्ये । शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्यं करी कटस्य । इह कस्माच्च भवति वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि † । भवता

* इष्णुचो ऽपि प्रयोगे निषेध इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† 'न कर्मणी'ति कुत्र चिन्नास्ति ।

कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्त्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् ॥ उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ क्रष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तया मुक्ते षष्ठ्येव भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमाने ऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ * आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवदत्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देवदत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयेऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* अत्रेत्यारभ्य कर्तव्यमित्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते, द्विग्वर्थे एकवद्भवतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विग्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेप्येकवचनं भवति । पञ्चपूलीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्त्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि संपद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत् । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । तूर्याङ्गानाम् । मार्दङ्गिकपार्णविकम् । वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् । रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवद् भवति । इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेवैकवचनम् । इदं तु प्रकरणं विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधिपयआदीनामितरेतरयोग एव । वृत्तमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्त्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्येते तदैव मुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवादइति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ स्येणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्येणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् । उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सो ऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाह्नातिरात्रम् । अध्वर्युक्रतुरिति किम् । दृषद्वज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति दर्शपौर्णमासौ, क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु रूढः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदकक्रमकम् । क्रमकवार्त्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्ग्रश्च इरावती च, उद्ग्रेरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च, कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् । कुक्कुटमयूर्यौ । अग्रामा

इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च यामानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सैर्यं च नगरं, केतवतं च यामः, सैर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दंशमशकम् । यूकालिक्षम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।
शतं वा प्रसृतौ येषां के चिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । श्वशृगालम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति ।

गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातकम् । पुत्रप्रौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्वसूत्रं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिकपिञ्जलम् । तित्तिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनितुदजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ । रुरुपृषतौ । हंसचक्रवाकौ । यूकालिक्षे । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्रतिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि

शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्राट्कौशिकौ * । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णौ । दृषदुपलौ । निपातनाद्दीर्घः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुसले । आद्यावसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्त्तते । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दश दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकपाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकपाणविकम् । उपदशा मार्दङ्गिकपाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षे ऽव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । प्रलिङ्गनापवादो योगः ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥ पञ्चपूली । दशरथी ॥ वा ऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ॥ अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी ॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्ता,

* परिव्राजककौशिकौ । इति पा० २

ऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयवल्लिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् ॥ क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पचति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वा ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् । दृढसेनो राजा । अनञिति किम् । असेना । अकर्मधारय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्या उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहूरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । वीरणकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परवल्लिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतदित्युपज्ञा उपक्रम्यतदित्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । यदुपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्भवति । पाणिन्युपज्ञमाकालोपकं† व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकालोपकं व्याकरणम् । व्याड्युपज्ञं दुष्करणम् । आद्योपक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमाणि मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् ।

* क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ इति पा० २ ।

† क्व चिद् 'अकालकम्' इति पा० २ ।

उपज्ञोपक्रममिति किम् । वाल्मीकिश्लोकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा सेनासुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इक्षुच्छायम् । बाहुल्य इति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्यपूर्वा च भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति । राजसभा । पर्यायवचनस्यैवेष्यते । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्यर्थमिति । अमनुष्यपूर्वा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्मान्न भवति काष्ठसभा । अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्त्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् । देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनो ऽत्र सभाशब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं

ग्रहणम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते । कुक्कुटमयूर्यौविमे । मयूरीकुक्कुटावेमौ । तत्पुरुषस्य । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरञ्जनी ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विगुः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्तो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तस्तत्रैकवद्भावादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः । परवल्लिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपक्षाश्चितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रावेमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

कृतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र अह्न अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवल्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतूरात्रः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । द्व्यहः । त्र्यहः ॥ अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशो, ऽपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्त्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्व चिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुंलिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उत्कर्षे पुंलिङ्गो न्यायादनपेतेः नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुंलिङ्गः । तत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्धर्च । गोमय । कषाय । कार्षापण । कुतप । कपाट । शङ्ख । चक्र । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । द्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आढक । चषक । द्रोण । स्वलीन । पत्रौघ । षष्टिक । वार । बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । रेणु । कपट । सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्ष । आकाश । अष्टापद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । स्वेडित । शृङ्ग । शृङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रग्रीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय । कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्कुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । दुल्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक ।

समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल । कुल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर । तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । संगम । निष्क । क्षेम । शूक । कुत्र । पवित्र । यौवन । पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मत्र । सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नीड । शकल । *अर्दुर्चादिः ॥

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशो ऽनुकथनम् । इदमोन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् † । अशादेशवचनं साकच्कार्थम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

---

* कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । क्षत । ऋण । कहार । वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । वुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । शार । नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । क्षाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । ललाट । कुङ्कुम । कुशल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । क्षत्र । कलह । पालक । क्षत्र । वर्चस्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥.

† 'अस्माच्छात्राच्छन्दो ऽधीष्व । अथो अस्माद्व्याकरणमप्यधीष्व' । इदमन्त्राधिकं क्व चित् ।

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदो ऽशित्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं छात्रं छन्दोध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः खल्वपि । एतं छात्रं छन्दो ऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रक्षालयैनत् । परिवर्त्तयैनत् । इह कस्मान्न भवति । अयं दण्डो हरानेन । एतमातं ङितं विद्यादिति । यत्र किं चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं ण्यत्वृत्तिन्यार्षेजित इति यावत् । यदितऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति हनो वध लिङि । वध्यात् । आर्द्धधातुकइति किम् । हन्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । प्रचेयम् । आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध्य । विजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । तेन नुम्ब भवति । एवं वच्यादीनामपि । दृह कस्मान्न भवति अद्दम् । अन्न.ण इति निपातनात् ।

जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात्ति किताविति ल्यबुच्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । कितीति किम् । कर्त्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । लृदित्करणमङर्थम् । लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिघत्सति । जिघत्सतः । जिघत्सन्ति ॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रात्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । घासः । प्रघसः । उपसर्गे ऽद इत्यप् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । घस्लान्नम् । सग्धिश्च मे । न च भवति । आत्तमद्य मध्यतो मेद उद्धृतम् । अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेञो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां

लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पक्षे, ऊवतुः । ऊवुः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वश्चास्यान्यतरस्यां किदिति वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेञ इति संप्रसारणं न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातेर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरतो हलादेर्लघोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

दृणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

दृणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः । लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति । अगात् । अगाथि भवता ॥ दृणवदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

णौ परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चार-

---

* 'आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिजिति कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेशेति नलोपः । हस्वादङ्गादिति सिचो लोपः' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

णार्थः । गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जिगमिषतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इङश्चेति सत्येव यथा स्यात् * ॥

इङश्च ॥ ४८ ॥

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगांसेते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । गाङोनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थं, गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् । नहि स्थानिवद्भावेन गाङिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥

लुङि लृङि च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति । आदेशपक्षे गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वं, घुमास्थागापाजहातिसां हलीतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । लृङि खल्वपि । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । न च भवति । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ॥

णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥

इङो गाङ् विभाषेति वर्त्तते । णाविताङ्पेक्षा परसप्तमी संश्चङोरिति च ण्यपेक्षा । णौ सन्यरे चङयरे च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

* अत्र 'णौ मा भूत्' । इति क्व चिदधिकम् ।

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके। भविता। भवितुम्। भवितव्यम्*। इह कस्माच्च भवति, ईहांचक्रे, ईहांचक्राते, ईहांचक्रिरे। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तथा चोच्यते।

"अनुप्रयोगे तु भुवा ऽस्त्यबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः"

इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये। इकार उच्चारणार्थः। वक्ता। वक्तुम्। वक्तव्यम्। स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति। ऊचे। वक्ष्यते ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिङः ख्याञादेशो भवत्यार्धधातुके। आख्याता। आख्यातुम्। आख्यातव्यम्। स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति। ञकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात्† ॥ ख्शादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आक्षाता। आक्षातुम्। आक्षातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संचक्ष्याः। वर्जनीया इत्यर्थः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचक्षा राक्षसाः। हिंसार्थो ऽत्र धातुः। अन्ने खल्वपि। विचक्षणः पण्डितः ॥ बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रवधकगात्रविचक्षणाजिरादयश्च ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। लिटि परतश्चक्षिङः ख्याञा-

---

* अत्र 'आर्धधातुकइति किम्। अस्ति। स्तः। सन्ति'। इति क्व चिदधिकम्।

† अत्र, आख्यास्यति। आख्यास्यते'। इति क्व चिदधिकम्।

देशो वा भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति । आचचक्षे । आचचक्षाते । आचचक्षिरे ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपो वर्जयित्वा । प्रवायकः । प्रवयणीयः । अघञपोरिति किम् । समाजः । उद्राजः । अपि तु, समजः । उदजः । समुदोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् । प्रवीताः ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥

ण्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । ण्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् ञितश्च परयोरणिञोर्यूनि लुग्भवति । ण्यान्तात्तावत् । कुर्वादिभ्यो ण्यः,स्तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । कैरव्यः पिता । कैरव्यः पुत्रः । ननु च कैरव्यशब्दस्त्रिकादिषु पठ्यते, ततः फिञा भवितव्यं, कैरव्यायणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं कुरुनादिभ्यो ण्य इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः । क्षत्रिय । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्ष । ऋष्यण् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ञित् । अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योञ् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । बैदः पिता । बैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतो ऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् । शिवादिभ्यो ऽण् । तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुग्भ-

वति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथ्यस्य क्षात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यस्तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिको ऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणिञोरिति किम् । दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः * ॥ अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इञ् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । पीलाया वेत्यण् । तस्मादणो द्व्यञ इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इञन्तास्तेभ्य इञः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । दैवि । औदमज्जि । औदव्रजि । औदमेघि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहतिति । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औज्जिहानि † ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिगणोयम् ॥

इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणं न विकल्पार्थम् । पात्रागारेरपत्यं युवा । यञिञोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पात्रागारिः पिता । पात्रागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता । मान्यरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् । दार्क्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयज्ञि ।

* अत्र 'यञिञोश्चेति फक्रो लुग्न भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'रागहति । राणि । सौमनि । उद्गहमानि' । एते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

प्रावाहणि । मान्थातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आर्हिंसि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति । वैकर्णि । कारेणुपालि । कामलि * ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति वक्ष्यति,तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । व्रीहिमताः । तद्राजस्येति किम् । औपगवाः । बहुष्विति किम् । आङ्गः । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो वाङ्गो येषां तद्मे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येपि लुग्भवत्येव । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येव । यास्कः । तेनैवेत्येव । प्रियायास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रइति किम् । यास्काश्छात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्थूण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ् † । सदामत्त । कम्बलभार । अहिर्योग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । बकसक्थ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ् । बस्ति । कुद्रि ‡ । अजबस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ् । रक्तामुख । जङ्घारथ । मन्थक । उत्कास । कटुकमन्थक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुमान । क्रोष्टु-

* अत्र 'रान्थकि । आसुराहति । प्राणाहति । पैप्पि । कान्दकि । दैपकगति । आन्तराहति' । एते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ।

† अत्र पुस्तकान्तरे 'सप्तभ्य इञ्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुत्तरं 'पर्णाडक' इत्येतदधिकम् ।

‡ विश्रि । कद्रु । इति पा० २

पाद । शीर्षमाय । पुष्करसक्थ्यादाद् बाह्वादिपाठादिञ् । खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । वर्मक । एताभ्यामत इञ् । भलन्दनशब्दात् शिवादिभ्यो ऽण् । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । एतेभ्यश्चतुर्भ्यो ऽश्वादिभ्यः फञ् ॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति चानुवर्तते । यञो ऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गाः । वत्साः । अजः खल्वपि । अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ऽञ् । बिदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । बैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियबैदाः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । बैद्याः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वैप्याः । उत्सादिभ्यो ऽञ् । औत्साश्छात्राः ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं बैदस्य कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । बैद्ययोः कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । यञादीनामिति किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं, गर्गकुलम् । तत्पुरुषइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्या इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । अत्रिशब्दादितश्चानित्र इति ढक् । इतरेभ्य ऋष्यण् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । आत्रेयो, भार्गवः । तेनैवेत्येव । प्रियात्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु लुग्भवति । पन्नागाराः । मन्यरेषणाः । भरतेषु खल्वपि । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । बह्वच इति किम् । वैकयः । पौष्पयः । प्राच्यभर-

तेष्विति किम् । बालाकयः । हास्तिदासयः । भरताः प्राच्या एव तेषां पुनर्यहणं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्यहणे भरतयहणं न भवतीति, तेन इञः प्राचामिति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ९७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति । बिदाद्यन्तर्गणोयम् । ततो ऽञो गोत्रप्रत्ययस्य यञञोश्चेति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गौपवनाः । शैयवाः । गोपवन । शियु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण । एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे बिदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ९८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककितवाः । वाङ्ग्वयश्च भाण्डीरथयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । वङ्गभण्डीरथाः । औपकायनाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । पफकनरकाः । बाकनखयश्च श्वागुदपरिणट्टयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । बकनखश्वगुदपरिणट्टाः । उब्जशब्दादत इञ् । ककुभशब्दाच्छिवाद्यण् । तयोर्लुक् । औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । लङ्कशान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते ततः फिञ् । लङ्कटशब्दादिञ् तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः । भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । भ्रष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । अत इञ् । तस्य लुक् । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । आग्निवेश्यश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् गर्गादिभ्यो यञ् । दासेरकशब्दादत इञ् । तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुम्भवति अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिकक्षितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमकाः । भ्रष्टकक्रपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वेणैव नित्यमेव लुम्भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः । कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । काष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वे ऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । षण्डारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ । शलाबल । पतञ्जल । कठेरणि । कुषीतक । काशकृत्स्न । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुम्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनशब्दस्तदादेशोपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दाद्ढ्यण् । कुण्डिनिशब्दाद्गर्गादित्वाद्यञ् । तयोर्गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्त्यायश्छात्रा इति वृद्धलक्षणश्छो भवति । कौण्डिन्ये त्वणेव भवितव्यं कण्वादिभ्यो गोत्रइति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुम्भवति । तद-

* चूडारक । उदङ्क । सुधायुक । अबन्धक ॥ पदञ्चल । अनुपद । अपजघ । कमक । लेखाभ । कमन्दक । पिञ्जल । मसूरकर्ण । मदाघ । कदामत्त । दामकण्ठ । एते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

न्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत् । पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य । कष्टश्रितः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृत्तः । प्लुत्तः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति । अत्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग्भवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि । वृत्रं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । त्राध्वं नो देवाः ॥

यङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति । लोलुवः । पोपुवः । सनीस्रंसः । दनीध्वंसः । बहुलग्रहणादनच्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शबनुवर्तते न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्वचनार्थम् । जुहोति । बिभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावत्र भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु । अदात् ।

अधात् । अपात् । अभूत् ॥ गापेर्ग्रहणे दृणपिबत्योर्ग्रहणम् ॥ * ॥ गायतेः पातेश्च न भवति । अगासीन्नटः । अपासीन्नृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां गामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा धेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति । धेटः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग्भवति । अतत । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । जनसनखनामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस ह्वर णश वृ दह आत् वृच् कृ गमि जनि इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेर्लुग्भवति । घस । अत्तवमीमदन्त पितरः । ह्वरेति ह्वकौटिल्ये । माह्वार्मित्रस्य त्वम् । नश । प्रणड्मर्त्यस्य । वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । सुरुचो वेन आवः । दह । मान आधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम् । प्रा पूरणे । आ ऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृञ् । मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क् । कृ । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमन् । जनि । अजनत वा अस्य दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगोयम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । दूहांचक्रे । जहांचक्रे । दूत्रांचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः खल्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोऽत्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहुलमम्भावो भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या ऋद्विनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य । अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् । श्वः कर्त्तासि । श्वोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
समाप्तश्चाध्यायः ॥ :: ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा । वक्ष्यति, तव्यत्तव्यानीयरः । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगेयोगउपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः,तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकान्तु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ । दृषदः । पितः खल्वपि । पचति । पठति ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित निवासे, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिक्रियतेव । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति ॥ निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्विधीयते, ऽन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान अवखण्डने, शान अवतेजने, इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वायहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्व चित्र भवत्यपि । मानयति । बाधयति । दानयति । निशानयति ॥ अत्रापि सन्नर्थविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानेर्जिज्ञासायां, बधेर्वैरूप्ये, दानेरार्जवे, शानेर्नशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमैच्छत्, प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति किम् । कर्तुं जानाति । वावचनाद्वाक्यमपि भवति । धातोरिति विधानादत्र सन आर्द्धधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ॥ आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासन्नन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्त्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुबग्रहणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्यडिति सामान्यग्रहणार्थः ।

चकारस्तदविधानार्थः ॥ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इदमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्त्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति । चकारादित्वाद्वा काम्यचः ॥ उपयट्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्त्रमिवाचरति, पुत्रीयति छात्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुड्ये * । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्त्तुः सुबन्तादाचारेर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोपविधावपि वायहणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यते ।

ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । †

सलोपविधौ च कर्त्तुरिति स्थानषष्ठी संपद्यते, तत्रालोन्त्यनियमे सति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहेडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते ।

---

* अत्र कुट्यामिति युक्तः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

† "सकारस्येष्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः" ॥
इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

क्लीबायते। हेडते। हेडायते ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वद्-वाचरति, अश्वायते। गर्दभायते। अश्वति। गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः। अच्वेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्विर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्च्व्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति। तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि च्विप्रतिषेधः क्रियते। अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः। अभृशो भृशो भवति, भृशायते। शीघ्रायते। भृश। शीघ्र। मन्द। चपल। पण्डित। उत्सुक। उन्मनस्। अभिमनस्। सुमनस्। दुर्मनस्। रहस्। रेहस्। शश्वत्। बृहत्। वेहत्। नृषत्। शुधि। अधर। ओजस्। वर्चस् *। भृशादिः। अच्वेरिति किम्। भृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति। लोहितायति। लोहितायते। डाजन्तेभ्यः। पटपटार्यति। पटपटायते। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव,अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति। वर्मायति। वर्मायते। निद्रायति। निद्रायते। करुणायति। करुणायते। कृपायति। कृपायते। आकृतिगणोयम्। तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थोनुबध्यते नः क्यङिति। नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोस्ति। कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम्। अच्वेरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष् विज्ञायते। लोहित। नील। हरित। पीत। मद्र। फेन। मन्द। लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यष्। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेर्थे ऽनार्जवे

* विमनस्। रभन्। हन्। रोहत्। शुचिस्। अरजस्। अत्रेते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः।

क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति,कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ सत्रकष्टकृतकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्ड्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्ड्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कृतायते । कृच्छ्रायते । गहनायते । कण्ड्वचिकीर्षायामिति किम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोमन्थं वर्त्तयति, रोमन्थायते गौः ॥ हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कोटो रोमन्थं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपश्चरति, तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्वमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ फेनमुद्वमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अभ्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टायग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासुष्टाधृष्टाएष्टायग्रहणं कर्तव्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ भाष्यपुस्तकेषु तु बहुषु 'अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टायग्रहणं कर्तव्यम्' इति पाठः ।

ऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्त्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते, सुखायते । दुःखायते । कर्त्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुख । दुःख । तृप्त * । गहन । कृच्छ्र । अस्त्र । अलीक । प्रतीप । करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्त्तते । नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरून् । चित्रङ आश्चर्ये । चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवरात्णिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संचीवरयते भिक्षुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यग्रहणार्थः, णेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलान्नं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलं गृह्णाति, हलयति । कलं गृह्णाति, कलयति । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

* तृप्तेत्यस्य स्थाने तीव्रेति पा० ।

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाच् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पचति, पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति किम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् । भृशमीक्षते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां यहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूच्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनाच्चित्यं कौटिल्यएव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थगर्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति, लोलुप्यते । एवं सासद्यते । चञ्चूर्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगिल्यते । भावगर्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते । एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे, सत्यापयति ॥ अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे,

अर्थापयति । वेदापयति । आप्तवचनसामर्थ्यादिलोपो न भवति * । पाशादिमोचने । विपाशयति । रूपाद्दर्शने । रूपयति । वीणयोपगायति, उपवीणयति । तूलेनानुकृष्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया ऽभियाति, अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति, त्वचयति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनह्यति, संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति, वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे । चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य यथास्वं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं करोति, सूत्रयति ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्ताण्णिण्ज्वक्तव्यस्तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे, कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राज्ञागमनमाचष्टे, राज्ञानमागमयति ॥ आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं विवासयति ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे ञि ॥ * ॥ पुष्ययोगं जानाति, पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूञ् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोनुबध्यते ।

* अयं क्वाचित्कः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्ज्ञनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूञ्, कण्डूयति । कण्डूयते । जित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यात्मनेपदम् । कण्डूञ् । मन्तु । हूणीञ् । वल्गु । अस्र । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । दरस् । दरज् । दूरञ् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषज् । भिष्णज् । दृषुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् * ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुपू रक्षणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

कृतेरीयङ् ॥ २९ ॥

कृतिः सैत्रो धातुर्घृणायां वर्त्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । कृतीयते । कृतीयेते । कृतीयन्ते । कृतेश्छङितीयङ्विधौ ईयङ्वचनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायवादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भ-

* अमुञ् । हूणीङ् । रूषय । पुरण । अत्रैते पुस्तकान्तरे अधिकाः पदमञ्जर्यां नास्तिताः ।

वन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अर्तिता । क्षतीयिता । कमिता । कामयिता । नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति, पतति विद्युत् । उदधिं च्यावयति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्क्ये लिटि ॥ ३५ ॥

कास शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतो ऽमन्क्यविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयाञ्चक्रे । अमन्क्यइति किम् । कृष्णो नोनाव ॥ कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम् ॥ * ॥ चुलुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।
आस्कासोरविधानाच्च परूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत

आम्प्रत्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेरिति किम् । ततक्ष । ररक्ष । गुरुमत इति किम् । इयज । उवप । अनृच्छ इति किम् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः ॥ ऋणोतेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रोर्णुनाव । अथवा,

वाच्य ऋणोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणेषु, अय गतौ, आस उपवेशने, एतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उष दाहे, विद ज्ञाने, जागृ निद्राक्षये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार । उवोष । विदाञ्चकार । विवेद । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥

जिभी भये, ह्री लज्जायां, डुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः, एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविव चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वामित्वं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्रयाञ्चकार । जिह्राय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्याहारेण कृञ्भ्वस्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ।

विदेर्लोट्यास्म्यत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, क्रञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । दर्शनकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनं, किं तर्हि, सर्वाण्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कुरुतात् । विद ङ्कुरुतामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां ण्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाम्प्रत्ययो द्विर्वचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संबध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिक्रयामकः । अचैषीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

च्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्च्लिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकार्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति स्यानिन्यादेशे च द्वित्वकारोनुबद्ध्यते ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिच्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । अकार्षीत् । अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अतार्प्सीत् । अदृपत् । अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति। दुह । अधुक्षत् । लिह । अलिक्षत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधात्तीत् । अनिट इति किम् । अक्रोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति। आलिङ्गनमुपगूहनं परिष्वङ्गः। अत्र नियमार्थमेतत्। आश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः। आलिङ्गनइति किम् । समाश्लिषज्जतु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्सः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। दृशेर्धातोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति। अस्मिन्प्रतिषिद्धे इरितो वेत्यङ्सिचौ भवतः। अदर्शत्। अद्राक्षीत् ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ्विधीयते। णयन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि द्रु स्रु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः। ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः। अचीकरत्। अजीहरत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। कर्त्तरीति किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन ॥ क्रमेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्द्धधातुके वेति यदा णिङ्नास्ति तदैतदुपसंख्यानम्। अचक्रमत। णिङ्पक्षे सन्वद्भावः। अचीक्रमत।

नाक्रमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वेडवारथैः।
अथ पत्क्रामिणो यान्ति ये ऽचीक्रमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥

धेट् पाने, टुओश्वि गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा

चङादेशो भवति । धेटस्तावत् । अदधत् । सिच्यते विभाषा घ्राधेडिति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खल्वपि । अशिश्वियत् । अङोप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम् । अगौप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेरणे, अर्द्द गतौ याचने च, एतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः । औनिनर्दिति भाषायाम् । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्द्दयीत् । आर्द्दिदर्दिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु क्षेपणे, वच परिभाषणे, ब्रूञादेशो वा । ख्या प्रकथने । चक्षिङादेशो वा । एभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्येताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिषातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे, षिच क्षरणे, ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्, एतेभ्यश्च परस्य च्लेरङादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि हृ आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरङादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरितञित इत्यात्मनेपदम् । अलिपत । अलिप्त । असिचत । असिक्त । अहृत । अहार्ष्ट ॥

पुषादिद्युताद्यृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽङादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिक्र्याद्यन्तर्गणः । पुष । अपुषत् । द्युतादि । अद्युतत् । अश्वितत् । लृदिद्भ्यः । गम्लृ । अगमत् । शक्लृ । अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यद्योतिष्ट । अलोटिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

सृ गतौ, शासु अनुशिष्टौ, ऋ गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति । सर्त्ता । असरत् । शास्ति । अशिषत् । अर्त्ता । आरत् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोपयोगं यास्यति ॥

दरितो वा ॥ ५७ ॥

दरितो धातोः परस्य च्लेरङादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अभैत्सीत् । छिदिर् । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अभित्त । अच्छित्त ॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जॄष् वयोहानौ, स्तम्भुः सौत्रो धातुः । म्रुचु म्लुचु गत्यर्थौ । ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे । ग्लुञ्चु षस्ज गतौ । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । एतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेर्वा ऽङादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ।

अयुचत् । अयोचीत् । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वियत् । ग्लुचुग्लुञ्चोरेकतरोपादानेपि रूपत्रयं सिद्ध्यत्यर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । के चित्तु वर्णयन्ति द्वयोरुपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न भवति । अग्लुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये ऽङादेशो भवति । शत्रूलाङ्गुष्ठकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदर्यान् । पर्वतमारुहत् । अन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । छन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुहत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तशब्दे परतः । सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । तदिति किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् तदिति वर्त्तते । दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने, तायृ संतानपालनयोः, ओप्यायी वृद्धौ, एतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्माद्धातोः परस्य च्लेः कर्मकर्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर् आवरणे, अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति । अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्रर्थं, तच्च हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भावे तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते ग्रामः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यग्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दिव् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवादः । नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा भ्राशम्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । टुभ्राशृ टुम्लाशृ दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु चलने, द्वयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादविक्षेपे, क्लमु ग्लानौ, त्रसी उद्वेगे, त्रुटी छेदने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भ्राशते । भ्राश्यते । म्लाशते । म्लाश्यते । भ्रमति । भ्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति । क्लामति । क्लाम्यति । त्रसति । त्रस्यति । त्रुटति । त्रुट्यति । लषति । लष्यति ॥

यसो ऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रयत्ने दैवादिकः तस्मान्नित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसेरनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् । आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

षुञ् अभिषवे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन श्रुवः शृ इत्ययमादेशो भवति । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्षू व्याप्तौ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तनू त्वनू तनूकरणे, अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशेषेणोपादानम् । तनुते काष्ठम् । तनोति काष्ठम् । तनूकरणइति किम् । संतनुते वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद व्यथने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

रुधिर् आवरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोपवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः श्नाञ्नलोप इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्योधातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो भवति । शपोपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञः खल्वपि । करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यत्तनादिकार्यं मा भूदिति । तनादिभ्यस्तथासोरिति विभाषा सिचो लुङ्ग भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥

हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः, कृवि हिंसाकरणयोः, इत्येतयोर्धात्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति । शपोपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आत्राश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुञ् आप्रवणे । एतेभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तभ्नाति । स्तभ्नोति । स्तुभ्नाति । स्तुभ्नोति । स्कभ्नाति । स्कभ्नोति । स्कुभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुनाति । स्कुनोति । उदित्त्वप्रतिज्ञानात्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति झौ परतः । सुवाणः । पुषाणः । हन इति किम् । क्रीणीहि । झाविति किम् । सुष्णाति । श्न इति स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । गृभाय जिह्वया मधु । शानचः खल्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शबादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क्व चिद्विकरणता क्व चिच्चविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तीर्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्नराणां कालहलच्स्वाकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि हि सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषये यङ् प्रत्ययो भवति । शपोपवादः । छन्दस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्यागाग-

मिवचिवदिशक्रिरुहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्येयम् । गा । सत्यमुपगेयम् । गमि । गमेम जानतो गृहान् । वच । मन्त्रं वोचेमाग्नये । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शक्लि । व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् । रुहि । स्वर्गं लोकमारुहेयम् ॥ दृशेरग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वृत्तिक्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद्भवति । कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्तरि शबिति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदक्ञिण्क्ञिण्वद्भावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते क्रुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिट्टो भवति । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति क्रुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्वसिश्चिनत्ति । साधु स्यालीं पचति । धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानां न कर्तृस्थक्रियाणाम् ॥

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।
मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्यकर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः । अतप्त तपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह स्नु नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः। दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्ध्यते। चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभाषितः। दुग्धे गौः स्वयमेव। अदुग्ध गौः स्वयमेव। अदोहि गौः स्वयमेव। प्रस्नुते गौः स्वयमेव। प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव। नमते दण्डः स्वयमेव। अनंस्त दण्डः स्वयमेव॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञ्भ्य आत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयति कटं देवदत्तः। कार्यते कटः स्वयमेव। अचीकरत्कटं देवदत्तः। अचीकरत कटः स्वयमेव। उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव। उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव। अग्नाति यन्यं देवदत्तः। अग्नीते यन्यः स्वयमेव। अग्नन्थिष्ट यन्यः स्वयमेव। ग्रन्थति श्लोकं देवदत्तः। ग्रन्थीते श्लोकः स्वयमेव। अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव। ब्रवीति श्लोकं देवदत्तः। ब्रूते श्लोकः स्वयमेव। अबोचच्छ्लोकं देवदत्तः। अबोचत श्लोकः स्वयमेव। आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम्। हन्ति माणवकं देवदत्तः। आहते माणवकः स्वयमेव। आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव,आहतेति वा। विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव। व्यक्रपत सैन्धवाः स्वयमेव॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे, अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च। यगात्मनेपदयोरपवादौ। कुष्यति पादः स्वयमेव। रज्यति वस्त्रं स्वयमेव। प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम्। कुष्यते। रज्यते। व्यवस्थितविभाषा चेयम्। तेन लिङ्लिङोः स्यादिविषये च न भवतः। चुकुषे पादः स्वयमेव। ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव। कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव। रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव। कोषिष्यते पादः स्वयमेव। रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव। अकोषि पादः स्वयमेव। अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव॥

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तव्यत्तव्यानीयर इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यङ्लुपो धात्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते यथा स्यातां, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्बेरमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेर्ड इति । उपसरजो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा उपपदमतिङ्त्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्भिन्नितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । स्तूयात् । कृत्प्रदेशाः कृत्तद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादो वा बाधको भवति स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । ण्वुल्तृचावुत्सर्गा, दृगुपधज्ञाप्रीकिरः क इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः । वित्तेषकः । वित्तेषा । वित्तिषः । असरूप इति किम् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः, अतोनुपसर्गे क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः ।

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां क्तिन्नित्युत्सर्गः, अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९५ ॥

ण्वुल्तृचाविति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्ण्वुल्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः कृत्यैरधिकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकाररेफौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाव इति स्वरार्थः । गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् । अजग्रहणं किम् । यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥ तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तक्यम् । तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । चत्यम् । यत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति किम् । कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

शक्लृ शक्तौ, षह मर्षणे, अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

गद व्यक्तायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्षणयोः, यम उपरमे, एतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गादिति किम् । प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेः पूर्वेणैव सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥ चरेराङि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्य पणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेत्तद्भवति । अवद्यं पापम् । अनवद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्भवति । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । पाण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रियां निपात्यते अनिरोधश्चेद्भवति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्या ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या ऋत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणादिति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

ऋ गतौ, अस्माण्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्येति निपात्यते काल्या चेत्प्रजने भवति । उपपूर्वात्सर्तेर्यत्प्रत्ययः । प्राप्तकाला काल्या । प्रजनः प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे

प्राप्तकाला । उपसर्या गौः । उपसर्या वडवा । काल्या प्रजनइति किम् । उपसार्या शरदि मधुरा ॥

अजर्यं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्भवति । जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने कर्त्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम् । अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं नोस्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गइति वर्तते । वदेर्धातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्त्तते । भवतेर्धातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यत्तु नानुवर्त्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्, देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तेर्धातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव, घातः । ण्यन्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गइत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु शास् वृ दृ जुष् इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्यः । आदृत्यः । जुष्यः । क्यबिति वर्त्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । ओरावश्यके इति ण्यतं बाधित्वा क्यबेव भवति । अवश्य-

स्तुत्यः । वृयहणे वृञो यहणमिष्यते न वृङः । वार्या ऋत्विजः ॥ शंसि-दुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् ॥ आङ्पूर्वाद्दृञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् । एरेतदूपं, नेणः ॥

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति कृपिचृती वर्जयित्वा । वृतु । वृत्यम् । वृधु । वृद्ध्यम् । ऋकृपिचृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत संशब्दने । एयदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ पाणौ सृजेर्ण्यदुक्तव्यः ॥ * ॥ पाणिसर्त्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्त्या ॥

ईच खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेय्यम् । दीर्घ-निर्देशः श्लेषार्थः । तत्र द्वितीय ईकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृञो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृञो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्म-कराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यानाम क्षत्रियः ॥ संपूर्वाद्विभाषा ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।
स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तवि-भाषेयम् । परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोद्य रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अव्यथ्य इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः राज्ञा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः । सूसर्तिभ्यां क्यप् सर्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः ।

मृषापूर्वस्य वदतेः पत्ते यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि क्यप् । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । क्लृप्टे पच्यन्ते क्लृप्तपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

भिद्योद्यौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्झेश्च क्यब् निपात्यते नदेऽभिधेये । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकम् उद्यः । नदइति किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥

पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्ध्यः । नक्षत्रइति किम् । पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुज्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज कल्क हलि इत्येतेष्वर्थेषु बोध्येषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यन्निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद्ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । तस्माच्चापिगृह्यम् । छन्दसीति किम् । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिबाह्यापण्येषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वैरिणि बाह्यायां पण्ये चार्थे ग्रहेर्द्योतोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत् । प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्यं पदं, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनग-

राभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पत्ते भवः पत्त्यः । वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्पत्ताश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृञो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्षतेश्चेदुपधत्वाच्चित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्ते ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्तं चेत्तद्भवति । पतत्यनेनेति पत्तं, वाहनमुच्यते । युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते । पत्तइति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहार्थे वर्त्तते । तस्मिन्नुपपदे वसेर्द्युतोः कालेधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धभावो निपात्यते । सह वसतोस्मिन्काले सूर्याचन्द्रमसाविति अमावास्या । अमावस्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावास्याया वेत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धयति ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्तात्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टर्क्ये इति क्रतौ क्षेदने इत्यस्मात्सिपूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च षत्वं निपात्यते । निष्टर्क्ये चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दउपपदे हूयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घस्तुगभावश्च । देवहूयः । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यम् । मृङ् प्राणत्यागे, स्तृञ् आच्छादने,

ध्रु हूर्छने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेव निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्मादेव ण्यत् । खान्यः । देवशब्दउपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यः । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यः । भाव्यः । स्तात्र्यः । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् आवादेशश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनोतेर्ण्यदायादेशौ । उपचाय्यपृडम् । पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् ॥ हिरण्यदति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्यादन्यत्र उपचेयपृडमेव ।

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यात्रिसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥
ण्यदेकस्मात्त्वतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् । लव्यम् । आवश्यके द्योत्यइति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति । नैष दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरेच यत्नः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दभि । दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्ये ऽभिधेये नयतेराङ्पूर्वाद्णिगन्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रूढिरेषा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमजागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतद्विपातनं न दक्षिणाग्निमात्रे । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्रातृव्याद्वा गार्हपत्याद्वेति ।

आनाय्यो ऽनित्यइति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।
एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमतता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः । असंमताविति किम् । प्रणेयोन्यः । यद्येवं कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै चनेति । संमतिरभिलाषोप्युच्यते । तदभावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं,माने हविषि निवासे सामिधेन्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माङो ण्यत्प्रत्ययं आदेः पत्वं च निपात्यते । माने । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते । सांनाय्यं हविः । सञ्चेयमन्यत् । रूढित्वाच्च हविर्विशेषण्वावतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशावादिकुत्वं च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निचेयमन्यत् । धाय्येति धाञो ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति । धाय्या सामिधेनी ।

धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रूढिशब्दो ह्ययं तथा चा-सामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः शंसत्यग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिरिति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कु-ण्डशब्दे तृतीयान्तउपपदे पिबतेर्ढुतोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्वं । कुण्डेन पीयते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । यतो ऽनाव इति स्वरः । संपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । संचीयते ऽस्मि-न्त्सोम इति संचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभि-धेये । परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाद्वहेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते । समूह्यं चिन्वीत पशु-कामः । अग्नाविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दो ऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । चीयते ऽसौ चित्यो ऽग्निः । अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च । तेनान्तो-दात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव । चेयमन्यत् ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्त्ता । हारकः । हर्त्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयस्सिवति ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति । नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दि-ग्रहिपचादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरम-

णेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवासिमदिदूषिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ल्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः । दूषणः * । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥ सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपातनाण्णत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । यह । उत्सह । उद्वस । उद्वास । स्था । मन्त्र । संमर्द । याही । उत्साही । उद्वासी । उद्वासी । स्थायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रक्तश्रुवसवपशां नौ ॥ निरत्ती । निश्रावी । निवासी । निवापी । निशायी ॥ याचिव्याहूसंव्याहूव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ॥ अपाची । अव्याहारी । असंव्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी ॥ अचामचित्तकर्तृकाणाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्येव । अक्रारी । अहारी । अविनायी । अविशायी । विशयी ॥ विषयी देशे ॥ विषयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति ग्रह्यादिः ॥ पच । वप । वद । चल । तप । पत । नदट् । भषट् । वस । गरट् । प्लवट् । तरट् । चोरट् । याहट् । जर । मर । तर । तम । सूदट् । देवट् । मोरट् । सेव । मेध । क्रोध । मेधानर्त्त । व्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर । श्वपच । ‡ पचादिराकृतिगणः ॥

अञ्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।
अशब्राधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥ §

---

* पुस्तकान्तरे 'भूषणः' । इति पा० तदनुसारेण पूर्वमपि 'मदिभूषिसाधि' इति पा० ।

† पुस्तकान्तरे 'पवनः' । इति पा० २

‡ तर । मोरट् । क्रोध । दंश । दम्भ । एते पदमञ्जरीपर्यालोचनात्तर्क्यते वृत्तिपाठस्था न भवन्तीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपलभ्यन्ते ।

§ अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

दृगुपधज्ञाग्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

दृगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विज्ञपः । विलिखः । बुधः । क्रुशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेषादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । उज्जिघ्रः । विजिघ्रः । उद्धमः । विधमः । धेट् । उद्दृयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्गइति के चिच्चानुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेदुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीतिलिम्पः । विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निलिम्पा नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाञो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलदीप्ताविति एवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगता-

वित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः ॥ तनोतेर्ण उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याऽऽद्व्यधामुसंस्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैङ् आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीण् अवसा अवहृ लिह श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वा ऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्ययः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति, नायः । अनुपसर्गइति किम् । प्रद्रवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । ग्राहः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह एव* ॥ भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म । तात्स्थ्याद्वाराश्च । गृह्णन्तीति, गृहा दाराः । गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वुन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासिकलोपश्च ॥

* जलचरे ग्राह एव । ज्योतिषि ग्रह एव । इति पा० २ ।

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गाथकः । गाथिका ॥

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते * । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातेर्जिहीतेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः । जहत्युदकमिति कृत्वा । काले । हायनः संवत्सरः । जहाति भावानिति ॥

प्रुस्रु†ल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रु स्रु लू इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः । लवकः । समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---

* 'थकन् इत्यनुकृष्यते' इति क्व चित् पुस्तके पाठो ऽसंगतः ।

† 'स्रु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि सरक इत्यस्य स्थाने स्रवक इत्येव तत्र ।

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । यामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥*॥ मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ॥ ईक्षितमिक्ष्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः । बहुक्षमा ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । वेञ् तन्तुसन्ताने । माङ् माने । एतेभ्यश्च कर्मण्युपपदे ऽण् प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गोदः । कम्बलदः । पार्ष्णिघ्नम् । अङ्गुलित्रम् । अनुपसर्गादिति किम् । गोसंदायः । वडवासंदायः ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्तउपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विषमस्थः * । अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कक्षपः । ततः स्थः । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आखूनामुत्थानम्, आखूत्थः । शलभोत्थः । इत उत्तरं कर्मणीति

* कूटस्थ इत्यपि क्व चित् ।

च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आलस्यन्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रदति किम् । गोसंदायः ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वात्ख्या दित्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गां संचष्टे, गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गादिति वर्त्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदे ऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति, शक्रगः । सामगः । शक्रगौ । सामगौ ॥ सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुरापः । सुरापौ । शीधुपः । शीधुपौ । सुराशीध्वोरिति किम् । क्षीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरां पातीति सुरापा । अनुपसर्गादित्येव । शक्रसंगायः । सामसंगायः ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्त्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । उद्यमनमुत्क्षेपणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः । अनुद्यमनइतिकिम् । भारहारः ॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति । उद्यमनार्थोयमारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छील्यइति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्हं पूजायाम्, अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति सुपीत्येतदिहाभिसंबध्यते ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते, सम्बेरमोहस्ती । कर्णं जपतीति, कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किम् । स्तम्बे रन्ता । कर्णं जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये ऽच्प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंवदः । धातुग्रहणं किम् । यावता धातोरिति वर्त्ततएव । शमिसंज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम परिव्राजिका । शंकरा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्तउपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति । खे शेते खशयः । गर्तशयः ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ॥ उत्तानादिषु कर्त्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते, ऽवमूर्द्धशयः ॥ गिरौ ऽशब्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोयतोग्रेषु सर्त्तेः ॥ १८ ॥

पुरस् अयतस् अग्रे इत्येतेषूपपदेषु सर्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति, पुरःसरः । अयतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति, पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति, पूर्वसारः ॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या । कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । श्राद्धकरः । श्रुतिकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः । वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रचेचसंख्याजङ्घा-बाह्वहर्यतङ्गनुररुष्षु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवादिष्वपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दो ऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति, दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । सकारस्यनिपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । चेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । जङ्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ किंयत्तद्बहुषु क्रञोऽज्विधानम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । अथ वा ऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्दउपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वेतनम् । कर्म निर्वेशः । कर्म करोतीति, कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूचमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ॥ व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोरिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

दृतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरीन्प्रत्ययो भवति । दृतिं हरति,दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेर्यहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेर्यहिः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्तत्वमिन्प्रत्ययश्च यहेर्निपात्येते । फलानि गृह्णातीति, फलेर्यहिर्वृक्षः । आत्मशब्दस्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते । आत्मानं बिभर्त्ति, आत्मम्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥

वन षण संभक्तौ, रक्ष पालने, मथे विलोडने, एतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । गोसनिं यो यथिरत्नी श्वानौ । हविर्मथीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

एजृ कम्पने इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्गमेजयति, अङ्गमेजयः । जनमेजयः ॥ खशप्रत्यये * वातशुनीतिलशर्दुष्वजधेट्तुदजहातीनामुपसं-

* खशप्रकरणे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

ख्यानम् ॥ * ॥ वातमज्जा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । अदुज्जहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्धमाधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्धमाधेटोर्धात्वोः खश् प्रत्ययो भवति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिकायां तु धमश्च धेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकंधयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पेतरस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यते । धेट इट्त्वात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्धमाधेटोः खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि घ्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुजो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथः । कूलमुद्वहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह अभ्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति । वहं लेढीति, वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचति, प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणम्पचः । खारिम्पचः कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्प्रत्ययो भवति ।

अपरिमाणार्थ आरम्भः । मितं पचति, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खशप्रत्ययो भवति । विधुन्तुदः राहुः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खशप्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम् । दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरया मादयतीतीरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते ऽस्मिन्निति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि ह्रस्व इति विशेषणार्थः । खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च ॥ * ॥ * विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच्च डिद्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ विहंगः । विहंगमः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । चुरादिः । तप संतापे, भ्वादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विषन्तं तापयति

* विहङ्चेति क्व चित् पाठः ।

तप दाहे, द्विषन्तपः । परन्तपः । द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां न भवति । द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रतइति किम् । वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर् सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो भवति । पुरं दारयति, पुरंदरः । सर्वंसहो राजा ॥ भगे च दारेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्व कूल अभ्र करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । सर्वं कषति, सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः खच् प्रत्ययो भवति । मेघंकरः । ऋतिंकरः । भयंकरः ॥ उपपदविधौ भयादियहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति, चकारात्खच्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रकारः । मद्रंकरः । वेति वक्तव्ये पुनरणयहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव ओदनः । भावे । आशितस्य भवन,माशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासंभवं संबध्यते भृतृ वृजि धारि सहि तपि दमि इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा वसुंधरा । रथंतरं साम । प्रतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रंतपः । अरिंदमः । संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब बिभर्त्तीति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्डप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । डकारष्टिलोपार्थः । डित्यभस्याप्यनुनासिकस्यात्मनेपदेष्वन्त्यस्य टिलोपसामर्थ्यादिति ॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पन्नगः ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरो देशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर आह ॥ डप्रकरणेन्येष्वपि † दृश्यत इति ॥ * ॥ स्त्र्यगारगः । यामगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥

ड इति वर्त्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति । तिमिं वधात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिषीति किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दार आहन्ति,दारावाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आङ्पूर्वाद्धन्तेश्चा-

* कुट्टारं बिभर्ति कुट्टालभारः । इत्यधिकं क्व चित् ।

† अन्यत्रापीति पदमञ्जर्यारूढः पाठः ।

रावुपपदे ऽण् अन्तस्य वा टकारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मण्यण् सम्पदि च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्प्रत्ययो ऽन्तस्य च वा टकारादेशः ॥ वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्ड प्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थ आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्त्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाद्धन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आखुघातः शूद्रः । इह कस्मान्न भवति । चौरघातो हस्ती । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नश्चोरः । शक्ताविति किम् । विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति,

तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति, राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेषच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति । च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्व्यर्थाः । च्व्यन्ता अच्व्यन्ताश्च । तत्र च्व्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् । च्व्यर्थेष्विति किम् । आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्वाविति किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्युनश्च विशेषोस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसति ल्युडपि न भवति, तेन ल्युटोप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कारके खिष्णुच् खुकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । कर्तरीति किम् । करणे मा भूत् । च्व्यर्थेष्वित्येव । आढ्यो भविता । अच्वावित्येव । आढ्यीभविता ॥

उदात्तत्वाद्ध्रुवः सिद्ध्यतीकारादित्वमिष्णुचः ।
नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

* पाणि ताडेत्यारभ्य निपात्यतइत्यन्तं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

स्पृशोनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्तउपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वात्स्पृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तत्कर्तृप्रत्ययार्थं विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रत्ययो लभ्यते । घृतं स्पृशति, घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकइति किम् । उदकस्पर्शः । नकारः क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः क्विन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । ऋतुशब्दउपपदे यजेर्धातोः क्विन् प्रत्ययो निपात्यते । ऋतौ यजति, ऋतुं वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति, ऋत्विक् । रूढिरेषा यथाकथं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्विन्प्रत्ययः द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । धृष्णोतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च निपात्यते । सृजन्ति तामिति स्रक् । दिशेः कर्मणि क्विच्विपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्निहः क्विच्युपसर्गान्तलोपः षत्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अञ्चु युजि क्रुञ्च इत्येतेषां धातूनां क्विन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सहनिर्देशादत्रापि किं चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्रउपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् । युजेः क्रुञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेर्थे वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति । चकारात्क्विन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । कञो ञकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कञिति । अनालोचनइति किम् । तं पश्यति तद्दृशः । तादृगादयो हि रूढिशब्दप-

कारा नेवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ दृशेः क्वेश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । त्यादृक्षः । अन्यादृक्षः । क्रीदृक्षः ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप् ॥ ९१ ॥

सुपीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशेनुदके क्वित्यतः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेपि क्विप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुबग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । वदः सुपि क्यप् चेति । सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौदादिकस्य । युजिर् योगे । युज समाधौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने । विद सत्तायाम् । विद विचारणे । त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत् । शुचिषत् । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । सूः । अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष् । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । द्रुह् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । दुह् । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद् । वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद् । काष्ठभित् । प्रभित् । छिद् । रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानीः । प्रणीः । ग्रामणीः । अग्रणीः । कथमत्र णत्वं, स एषां ग्रामणीरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वम् । राट् । विराट् । सम्राट् । मी राजि समः क्वौ इति ह्रस्वम् । अन्येभ्योपि दृश्यते, क्विप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो ण्विः ॥ ९२ ॥

उपसर्गे सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्तउपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेपि ण्विप्रत्ययो भवति । अर्धं भजते, अर्धभाक् । उपसर्गेपि । प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ९३ ॥

उपसर्गे सुपीत्येव । छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्तउपपदे

णिवप्रत्ययो भवति । तुराषाट् * । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् ॥

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्तउपपदे णिवप्रत्ययो भवति । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातो र्ञ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्वृद्धिर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति किम् । हव्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्त्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे । द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा षणु दाने । वन षण संभक्तौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः सामान्यग्रहणविघातार्थः, वेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विड्वनोरनुनासिकस्यादिति । अब्जाः । गोजाः । सन । गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन । विसखाः । कूपखाः । क्रम । दधिक्राः । गम । अयेगा उचेतृणाम् ॥

अदो ऽनन्ने ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोरनन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति, आमात् । सस्यात् । अनन्नइति किम् । अन्नादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्दउपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमत्ति, क्रव्यात् । पूर्वेणैव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनाण भवति । कथं

* जलाषाट् । एतनाषाड् इति क्व चिदत्राधिकम् ।

तर्हि क्रव्यादः । कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च पृषोदरादिपाठात्क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्तः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्तः । क्रव्यादिति ॥

दुहः कब् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्ध्यर्थं, प्रत्ययस्तु विधीयतएव । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्ण्विन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । उक्थानि शंसति उक्थैर्वा शंसति, उक्थशा यजमानः । दाश दानइत्येतस्य पुरःपूर्वस्य डत्वं, कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्तएनं पुरोडाः ॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यज्ञ वरुणस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेश्छन्दसि विषये विट्प्रत्ययो भवति † । उपयड्भीरूध्वं वहन्ति । उपयड्भ्याम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थम्, वेरपृक्तस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । यावता

* 'धर्मदुघा धेनुः' । इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यतइति यजेरपि क्विप् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेश्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्त्तते । सुपि उपसर्गेपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन् क्वनिब् वनिब् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चकारादिञ् भवति । सुदामा । अश्वत्थामा । क्वनिप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् खल्वपि । कीलालपाः । शुभंयाः । रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योपि धातुभ्यो ऽनाकारान्तेभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । सुशर्मा । क्वनिप् । प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ । वनिप् । विजावा । अयेगावा । विच् खल्वपि । रेडसि पर्णं न येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति । धीवा । पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप् प्रत्ययो भवति । उखायाः संसते, उखासत् । पर्णध्वत् । वाहाद्वृश्यति, वाहाभ्रट् * । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गेपीति च वर्तते । स्था इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्थ इति कः सिद्ध एव । अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातोः संज्ञायामचं बाधते । शंस्थः । शंस्थाः ॥

---

* पुस्तकान्तरे 'वाहभट्' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः, इति च नास्ति ।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातावितिं किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यइति किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदा चित् । सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ॥ ब्रह्मणिवदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्तुः प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमानम् । उष्ट्रइव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमानइति किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्तउपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने स्थण्डिलएव शेते नान्यत्र, सति भोजने ऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति । व्रते इति किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थ आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं, तात्पर्यमासेवा ताच्छील्यादन्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलग्रहणात्कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुब्रह्मण्यउपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभनमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खश्प्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश् ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदेखश्प्रत्ययो भवति । चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयंमन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममानइति किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लडिति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः भूतइत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूतइति विज्ञायते । वक्ष्यति, करणे यजः । अग्निष्टोमेनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजी । भूतइति किम् । अग्निष्टोमेन यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते । न खश् । यजतेर्द्योतोः करणउपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते । अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती । मातुलघाती । कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्योतोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते ।

यावता सर्वधातुभ्यः क्विब्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विबेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकालएव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विब्विधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मेपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थ आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुञः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थ आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्यागम्यते । श्येनइव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्यायहणं रूढिसंप्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्म्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्वा । परलोकदृश्वा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्म्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा । राजानं योधितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृञोर्ढ्रुत्वोः क्वनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तउपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः ।

संस्कारजः । दुःखजा । अजातावितिं किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा । अयेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुमनुजः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्डप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमषष्ठ्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाता द्विजाः । यज्वभ्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः । केशाः । अनौ कर्मणीत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुज्ञातः । अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेपि । परितः खाता परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

क्तक्तवतू निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां क्तक्तवतू भाव्येते । सतोश्चान्ययोः संज्ञया भाव्यम् । नैष दोषः । भाविनी संज्ञा विज्ञायते । स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतत् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्त्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

क्वन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । क्वन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । ननु च क्वन्दसि लुङ्-लङ्लिट इति सामान्येन लिड्विहित एव । धातुसंबन्धे स विधिरयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

क्वन्दसि लिटः कानज्वादेशो भवति वा । अग्निं चिक्यानः । सोमं सुषुवाणः । वरुणं सुषुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । लिड्ग्रहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिण्मात्रस्य यथा स्यात् । योपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

क्वन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति । आदेशविधानादेव लिडपि तद्विषयेनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् । उपससाद । ऊषिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनूवास । उपशुश्रुवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रौषीत् । उपाशृणोत् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्विषये परस्मादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपू

वादिणः क्वसुः, द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र वस्वेकाजाद्धसामित्यनेकाच्त्वादिट्न प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य अवर्णं धातुरूपस्य यणादेशः । उपेयिवान् । क्रादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाद्धसामिति प्रतिषिद्धः स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपसर्गास्तन्त्रं, अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वावचनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लुङादयोपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्नातेर्नञ्पूर्वात् क्वसुर्निपात्यते, इडभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाश्नात् । नाश । वचेरनुपूर्वात्कर्त्तरि कानञ्निपात्यते । अनूचानः । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत् । अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतइत्येव । भूतेर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥ वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसंततौ वक्तव्यः ॥ * ॥ भवानुषितः । अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतइत्येव । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः । अद्य ह्यो वा अभुञ्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः ॥ * ॥ अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्तद्वचनउपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङोपवादः । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसइति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहिते ऽभिज्ञावचनउपपदे लृट्प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण

प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते । नत्वपरं किं चिल्लक्ष्यते । तेन उत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्त्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचनउपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्ता। लक्ष्यलक्षणयोः संबन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। वासोलक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनइति वर्त्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्यमेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेपि वित्तव्याप्तेपात् परोक्षता संभवत्येव । तद्यथा । सुप्तोहं किल विललाप ॥ अत्यन्तापह्नवे च लिट्प्रयोक्तव्यः ॥ * ॥ कलिङ्गेषु स्थितोसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोसि, नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश ॥

हशश्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षे ऽर्थे लिटि प्राप्ते हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लिट् च । इति ह अकरोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्र-

त्ययो भवतः । कश्चित्कं चित्पृच्छति । अगच्छद्देवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अयजद् देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकालइति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्तते । स्मशब्दउपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्दउपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः । अवोचस्त्वं किं चिद्देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्दउपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः । अस्मइति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति । लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति । सन्ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुहूत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ॥ माङ्याक्रोशे ॥ * ॥ मा पचन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति नन्वोर्विभाषेति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । संबोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्नयते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत् । लक्षणे हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः । तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तोनुशासति गणक्राः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुणयोर्मा भूत् । यः कम्पते सोश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यच्चिषीदति तद्गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् ।

शतृशानज्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्येत्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । यदि प्रत्ययाः शानन्नादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाघ्नान इति षष्ठीप्रतिषेधः । तृचिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् ॥ द्विषः शतुर्वा वचनम् ॥ * ॥ चोरस्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रक्छ्यणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अक्छ्यणि कर्त्तरि । अक्छ्यः सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽक्छ्यो । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अक्छ्यणीति किम् । क्छ्येणाधीते । क्छ्येण धारयति ॥

द्विषो ऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विषेर्द्वातोः शतृप्रत्ययो भवति । द्विषन् । द्विषन्तौ । द्विषन्तः । अमित्रइति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्द्वातोः शतृप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सच्चिण

उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोगादिति किम् । सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्योतोः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान्विद्याम् । अर्हंश्चिह भवान्यूजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भ्राजभासेति क्विपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्विप्शब्दाद्यानित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाङ् । तेन क्विपोप्ययमर्थनिर्द्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्द्दिश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्धर्मा तदाचारः, यः स्वधर्मं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छीले तावत् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि । मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । अन्नमपहर्त्तार आहुरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे । उच्चेतारस्तौल्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते तत्साधुकारिणि । कर्त्ता कटम् । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधावृत्विजु चानुपसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । तृजेव भवति । स्वरे विशेषः ॥ नयतेः षुक् च ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेर्द्वेतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥ त्वष्टा ॥ तदेश्च नियुक्ते ॥ * ॥ तत्ता । क्व चिदधिकृत उच्यते ॥ छन्दसि तृच्च ॥ * ॥ तत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुचपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

अलंकृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। अलंकरिष्णुः। निराकरिष्णुः। प्रजनिष्णुः। उत्पचिष्णुः। उत्पतिष्णुः। उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। वर्तिष्णुः। वर्धिष्णुः। सहिष्णुः। चरिष्णुः॥ अलंकृञो मण्डनार्थाद्रुचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुच्वक्तव्यः॥ * ॥ *

शेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

शयन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। दृषदं धारयिष्णवः। वीरुधः पारयिष्णवः॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति। भविष्णुः। योगविभाग उत्तरार्थः। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन॥

ग्लाजिस्थश्च क्सुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तं,ग्ला जि स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च तच्छीलादिषु क्सुः प्रत्ययो भवति। ग्लास्नुः। जिष्णुः। स्थास्नुः। भूष्णुः। गिच्चायं प्रत्ययो न कित्। तेन स्य ईकारो न भवति। क्कृतीति चेत्यत्र गकारोपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते। तेन गुणो न भवति। श्युकः किताीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते। तेन भुव इड् न भवति॥

क्सोर्गित्त्वान्न स्य ईकारः किङ्किताीरीत्वशासनात्।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्युकोनिट्त्वं गकारितोः॥

दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्॥ * ॥ दंक्ष्णवः पशवः॥

वसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥

वसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति। वस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षइत्येवमन्तः शमादिर्द्वैवाद्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिस्रंसंस्तृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु । पृची संपर्के इति रुधादिर्गृह्यते न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात् । परिदेविभ्र्वादिर्गृह्यते देवृ देवनइति । क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज समाधौ दिवादिः । युजिर् योगे रुधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । रञ्ज रागइत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वा कषलसकत्थस्तभः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्थ श्लाघायम् । स्तभु विश्वासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्दउपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । कष । विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्तभी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लप कान्तौ । अस्माद्धातोरपउपपदे चकाराद्वौ च घिनुण् भवति । अपलापी । विलापी ॥

प्रे लपस्तृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छादनार्थस्य, लुग्विकरणत्वात् ॥

निन्दाहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । क्लिश उपतापे । क्लिश विबाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः । ण्वुलैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशेश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गइति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्भ्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । एधिता । आदियहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यस्तृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्दनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेश्च यहणं सकर्मकार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदियहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंक्रञस्तृत्र भवत्यलंकर्तेति । तथाहि । पदेरुक्त्रा विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव किमनेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापकम् । क्व चित्समावेश दृष्यतएव । गन्ता खेटं विकत्थनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मडि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रूयिता । स्त्रायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्त्वात्प्राप्तः प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्रा युवतिः । कमना युवतिः । कम्रा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनो रिपुसूदन इति । अनित्योयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रष्टव्याः । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युडन्तो वा * ॥

* कृत्येत्यारभ्य वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलाषुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् । उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमत्रं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघातुकं कापालिकस्य शूनम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसीं रत्न आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो ङीषर्थः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाज्जयतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रजयी । प्रजयिनौ ॥

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभ्रस्वभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृङ् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू इति षू प्रेरणइत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते । दय दानगतिरक्षणेषु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च निपात्यते । डुधाञ् अत्पूर्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्दधालुः ॥ आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा धेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति। दारुः। धारुर्वत्सो मातरम्। न लोकाव्ययेत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति। सृमरः। घस्मरः। अद्मरः॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। भङ्गुरं काष्ठम्। घित्वात्कुत्वम्। भासुरं ज्योतिः। मेदुरः पशुः। भञ्जेः कर्मकर्तरि प्रत्ययः स्वभावात्॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात्। विदादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति। विदुरः पण्डितः। भिदुरं काष्ठम्। छिदुरा रज्जुः। भिदिच्छिद्योः कर्मकर्तरि प्रयोगः॥ व्यधेः संप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः॥ * ॥ विधुरः * ॥

इण्नशिजिसर्त्तिभ्यः क्करप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्करप् प्रत्ययो भवति। पकारस्तुगर्थः। इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। नश्वरी। जित्वरः। जित्वरी। सृत्वरः। सृत्वरी। नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते। गमेरनुनासिकलोपः क्करप् प्रत्ययश्च। गत्वरः। गत्वरी॥

---

* व्यधेरित्यारभ्य विधुर इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते।

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्त्तेरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम्रं काष्ठम् । कम्रा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजस्रं जुहोति । कम्रा युवतिः । हिंस्रं रक्तः । दीप्रं काष्ठम् । अजस्रमिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्त्तते ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

सचिति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते । न सनिर्द्धातुः । अनभिधानात्, व्याप्तिन्यायाद्वा । सन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेर्भक्षेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । आङः शसि इच्छायामित्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्छुत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्र्युः । संस्वेदयुः । सुम्नयुः । छन्दसीति किम् । मित्रीयिता । न छन्दस्यपुत्रस्येति प्रतिषेधान्न दीर्घः * ॥

* छन्दसीत्यारभ्य दीर्घ इत्येतत्पर्यन्तं पुस्तकान्तरे न विद्यते ।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः । लिड्वच्च तौ भवतः । आदिति तकारो मुखसुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूत्तादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालग्रहणम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । जगिर्युवा । जघ्निर्वृत्रम् । जज्ञिर्बीजम् । अथ किमर्थं कित्त्वम् । यावता असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वं सिद्धमेव । ऋच्छत्यृतामिति लिटि गुणः प्रतिषेधविषयआरभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥ किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥ भाषायां धाञ्क्रञ्सृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जन्निः । जग्मिः । नेमिः ॥ सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घोकितः । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ धृषेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धृष्णक् ॥

शृवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । एताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

जि भीभये । अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकवपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्ये । भास दीप्तौ । पिस पेस

गतौ । कस गतौ । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्यावरः । ईश्वरः । पेस्वरः । विक्रस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ।

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् । विभ्राजौ । विभ्राजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् । विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् । यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता ऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते क्विप् चेति क्विप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्बाध्यते । वासरूपविधिनेत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । भित् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्व चिद्दीर्घः । क्व चिट्टुर्वचनम् । क्व चित्संप्रसारणम् । क्व चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घो ऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राट् । आयतस्तूः । कटप्रूः । जूः । श्रीः । जुग्रहणेनात्र नार्थः । भ्राजादिसूत्रणव गृहीतत्वात् ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः ॥ द्वयग्रहत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ॥ * ॥ ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

* जवते र्दीर्घश्चेति । के चिदाहुः सूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्तरोपसंग्रहार्थं दृशिग्रहणमुत्तरसूत्रादपकृष्टव्यमित्यन्ये ॥ इति पदमञ्जर्याम् ॥

* भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति। विभू†नाम कश्चित्। अन्तरे। प्रतिभूः। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्त्तते। वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोः ड्वप्रत्ययो भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते। विभुः सर्वगतः। प्रभुः स्वामी। संभुर्जनिता। असंज्ञायामिति किम्। विभूर्नाम कश्चित् ॥ ड्वप्रकरणे मितद्वादिभ्य उप संख्यानम् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः। शंभुः ॥

धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्दधातेश्च कर्मणि कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः। धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री। स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुदंसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

दाप् लवने। णीञ् प्रापणे। शसु हिंसायाम्‡। यु मिश्रणे। युजिर् योगे। ष्टुञ् स्तुतौ। तुद व्यथने। षिञ् बन्धने। षिचिर् क्षरणे। मिह सेचने। पतॢ गतौ। दंश दशने। णह बन्धने। एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति। दात्यनेनेति दात्रम्। नेत्रम्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्त्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्त्रम्। दंष्ट्रा। अजादित्वात् टाप् न ङीप्। दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः क्ङितो ऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति। दशनम्। नद्री ॥

---

* तच्छीलादिषु कर्तृष्विति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते।

† मित्रभूरिति पा०।

‡ शसु हिंसायाम्। शंसु स्तुतौ च। द्वयोरपि ग्रहणमिति पा०।

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूञोस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातोः करणे कारके ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

ऋ गतौ । लूञ् छेदने । धू विधूनने । षू प्रेरणे । खनु अवदारणे । षह मर्षणे । चर गतिभक्षणयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं संबन्धः । ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति पवित्रोयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इदस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहिता वर्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा स्नेहने । मित्रः । जित्त्विदा । त्विषणः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्तं आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चेाभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथेाभौ संयतेाद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइत्यर्थः । तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोन्यत्रापि भवन्ति । केचिदविहिता एव प्रयेागत उन्नीयन्ते । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तेाकम् ।
यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूहम् ॥ २ ॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

* सुप्त इति पा० ।

भूतेपि दृश्यंन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकारादद्यतनार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । ममी यामम् । आगामी । प्रस्यायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी ॥ अनद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वो गमी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् । यावद्दास्यति तावद्दीयते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्त्तते । किंशब्दो वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् डतरडतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा,लब्धुमिच्छा प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयितारः । लब्धुकामः पृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्यमानात्सिद्धिर्लिप्यमानसिद्धिः, लिप्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृत्तार्थोयमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्यमानाद् भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति । उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रेषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षणइति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकारात्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः । निपातनात्समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्थो व्रजिरत्रोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भित्तिष्यदत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं

ण्वुल् विधीयते । यावता ण्वुल्तृचाविति सामान्येन विहित एव सोस्मिन्नपि विषये भविष्यति । लृटा क्रियार्थोपपदेन बाध्येत । वासरूपविधिना सोपि भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भावइति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावता विहिता एव ते । क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सन्नियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यणिति सामान्येन विहितो वासरूपविधेरभावाद् ण्वुलाबाधितः पुनरिहोपदिश्यते, सोपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वात्काद्यान् । तेनापवादविषयेपि भवत्येव । काण्डलावो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

ल्युट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन्देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । श्वः कर्त्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेसौ, पादः । रुजत्यसौ, रोगः । विशत्यसौ, वेशः ॥ स्पृश उपतापइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततो ऽन्यत्र पचाद्यच् भवति । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तेर्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिरइति किम् । सर्त्ता । सारकः । व्याधितस्यबलेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवतिः । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुंलिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः । तत्तशिलाहारः । अकर्त्तरीति किम् । मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम् । कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशेऽशितीति । इत उत्तरं भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्तण्डुलनिचायः* । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कृ वित्तेपे । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वग्रहणमपोपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादन्यायेन ह्यचमेव बाधेत नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाद्येव । घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाधन्ते । एका तिलोच्छित्तिः । द्वे प्रसू-

* निश्चाय इति पा० ।

ती * ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः । † जरयन्तीति, जाराः ॥

डृङश्च ॥ २१ ॥

डृङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अध्यायः । उपेत्यास्मादधीते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शॄ वा युवर्णनिवृतेषु ॥ * ॥ शारो वायुः । शारो वर्णः । शारो निवृतम् ॥

गौरिवाक्षतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः । उपरावः । उपसर्गइति किम् । रवः ॥

समि युद्रुद्रुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्रु द्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः । संद्रावः । संद्रावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यज् भविष्यति ।

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे क्षु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । विक्षावः । विश्रावः । वाविति किम् । क्षवः । श्रवः ॥

---

* द्वे प्रसृती इति पा० ।

† दारा इत्यस्योत्तरमचि प्राप्ते घञ् । दारा इत्यचा ऽपि सिध्यति । घञापि घञोन्त उदात्त इति स्वरसिद्धिरित्यत्राधिकं पुस्तकान्तरे ।

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अवनायः। उन्नायः। कथमुच्चयः पदार्थानाम्। कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्दउपपदे द्रु स्तु स्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्रइति किम्। द्रवः। स्तवः। स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम्। लूञ् छेदने। यथासंख्यमुपसर्गसंबन्धः। निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति। निष्पावः। अभिलावः। निरभ्योरिति किम्। पवः। लवः ॥

उच्योर्गः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, द्वयोरपि ग्रहणम्। उच्युपपदयोः गृ इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। उद्गारः समुद्रस्य। निगारो देवदत्तस्य। उच्योरिति किम्। गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उच्योरिति वर्त्तते। कृ इत्येतस्माद्धातोरुच्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। विक्षेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसार्थस्य, अनभिधानात्। उत्कारो धान्यस्य। निकारो धान्यस्य। धान्यइति किम्। भैक्ष्योत्करः। पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति। संस्तावश्छन्दोगानाम्। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते। यज्ञइति किम्। संस्तवश्छात्रयोः ॥

प्रे स्तो ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्माद्धातोर्वावशब्दउपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः । प्रथनइति किम् । तृणविस्तरः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वौ स्त्र इति वर्त्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति । वृत्तमत्र छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामग्रहणात् । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारबृहतीछन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्दोत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तदुर्त्तते । छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । उद्ग्राहः ॥ छन्दसि निपूर्वादपीष्यते सुगुद्यमननिपातनयोः ॥ * ॥ हकारस्य भकारः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः । संग्रहो मल्लस्य संग्राहः । संग्रहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संग्रहो धान्यस्य ॥

* मणिप्रस्तार इत्यप्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते ।

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं नियं इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोपवादः। द्यूताभ्रेषयोः। अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः। द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः। अभ्रेषविषयश्चेदिणर्थः। पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः। द्यूते तावत्। परिणायेन शारान् हन्ति। समन्तान्नयनेन। अभ्रेषे। एषोऽत्र न्यायः। द्यूताभ्रेषयोरिति किम्। परिणयः। न्यायं गतः पापः॥

परावनुपात्ययङणः ॥ ३८ ॥

परिशब्दउपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति। अनुपात्यये गम्यमाने। क्रमप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी। तव पर्यायः। मम पर्यायः। अनुपात्ययङिति किम्। कालस्य पर्ययः। अतिपात इत्यर्थः॥

व्युपयाः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्धातोर्घञ् भवति। पर्याये गम्यमाने। तव विशायः। मम विशायः। तव राज्ञोपशायः। तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः। पर्यायङिति किम्। विशयः। उपशयः॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। न चेत्स्तेयं चैर्यं भवति। हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। फलप्रचायः। हस्तादानङिति किम्। वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति। अस्तेयङिति किम्। पुष्पप्रचयश्चौर्येण॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः। चीयतेसौ चितिः। पाण्यादिसमुदायः शरीरम्। राशीकरणमुपसमाधानम्। एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः। निवासे तावत्।

* कुत्र चित्पुस्तके इदं वार्तिकं न दृश्यते।

चिखल्लिनिकायः * । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्यकायः । उपसमाधाने । महान्गोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः । इह कस्मान्न भवति महान्काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तराधर्येण वा । तत्र औत्तराधर्यपर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्द्वितीयार्थेऽञ् प्रत्ययो भवति आदेश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तराधर्ये इति किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः, परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः णचः स्त्रियामञ्जिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाको वर्त्तते ॥ बाधकविषयेपि क्व चिदिष्यते ॥ व्यावचोरी । व्यावचर्चा । इह न भवति । व्यतीक्षा । व्यतीहा वर्त्तते । व्यात्युत्ती भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यल्युटो बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्र्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुण् भवति । सांकूटिनम् । सांराविणम् । सान्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संरावः । संद्रावः † ।

* चिखल्लिनिकाय इति । चिखल्लिर्जनपदविशेषस्तत्संबन्धी ग्रामादिर्निवासदेश इत्यर्थः । इति पदमञ्जर्याम् ।

† सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं त्वयुक्तम्, सभि युद्रुद्रुव इत्यस्यानवकाशत्वादिति पदमञ्जरी ।

भावदृति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति। ल्युटा तु समानेश इष्यते। संकूटनं वर्त्तते। तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण्। अव नि इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने। आक्रोशः शपनम्। अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। आक्रोशइति किम्। अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येव। प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम्। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी *। स्रुवग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी। लिप्सायामिति किम्। प्रग्रहो देवदत्तस्य॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति। यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात्। उत्तरपरिग्राहः। अधरपरिग्राहः। यज्ञइति किम्। परिग्रहो देवदत्तस्य॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्। निशब्दउपपदे वृ इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति। अपोपवादः। नीवारा नाम व्रीहयः। धान्यइति किम्। निवरा कन्या॥

उदि ग्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे ग्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। अजपोरपवादः। उच्छ्रायः। उद्गावः। उत्पावः। उद्द्रावः। कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते॥

* पिण्डपातार्थीति पा०।

विभाषा ऽऽङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्त्तते । अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धे ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः । अवग्राहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्त्तते । विभाषेत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणिक्संबन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण चरति । वणिगन्यो वा । वणिजामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रइति वर्त्तते । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वादीनां संयमनार्थो रज्जू रश्मिरिह गृह्यते । प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्रइति वर्त्तते । प्रशब्दउपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनमभिधीयते । प्रावारः । प्रवरः । आच्छादनइति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिशब्दउपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भ-

वति अवज्ञाने गम्यमाने। अवज्ञानमसत्कारः। परिभावः। परिभवः। अवज्ञानइति किम्। सर्वतो भवनं परिभवः॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुलमिति। इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति। घञो पवादः। चकारो विशेषणार्थः। अन्तः यावयञ्ञाजबित्रकाणामिति। चयः। अयः। जयः। क्षयः॥ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्॥ * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्॥ नवसवौ छन्दसिवक्तव्यौ॥ * ॥ ऊर्वारस्तु मे नवः। पञ्चौदनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। पित्करणं स्वरार्थम्। करः। गरः। शरः। उवर्णान्तेभ्यः। यवः। लवः। पवः। दकारो मुखसुखार्थः। मा भूत्तादपि परस्परः॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। निश्चिनोतेस्त्वचोपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। निश्चिग्रहणं स्वरार्थम्॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम्॥ * ॥ वशः। रणः॥ घञर्थे कविधानं स्थाखापाव्यधिहनियुध्यर्थम्॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्थः पर्वतस्य। प्रस्थात्यस्मिन्प्रस्थः। प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा। आविध्यन्ति तेनेत्याविधः। विहन्यन्ते ऽस्मिन्निति विघ्नः। आयुध्यतेननेत्यायुधम्॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबित्येव। उपसर्गउपपदे ऽदेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति। विघसः। प्रघसः। उपसर्गेदइति किम्। घासः॥

* पिण्डौदनसव इति पा०

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्दउपपदे अदेर्द्वातोर्णः प्रत्ययो भवति। चकारादप् च। न्यादः। निघसः॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। व्यधः। जपः। अनुपसर्गइति किम्। आव्याधा। उपजापा॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गइत्येव। स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति। स्वनः। स्वानः। हसः। हासः। अनुपसर्गइति किम्। प्रस्वानः। प्रहासः॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे वा इति वर्त्तते। सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। संयामः। उपयामः। संयमः। उपयमः। नियमः। नियामः। वियमः। वियामः। अनुपसर्गात्खल्वपि। यमः। यामः॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अबित्येव। निशब्दउपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। निगदः। निगादः। ननदः। निनादः। निपठः। निपाठः। निस्वनः। निस्वानः॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्गइति वर्त्तते। क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम्। निक्वणः। निक्वाणः। अनुपसर्गात्। क्वणः। क्वाणः। वीणायां खल्वपि। कल्याणक्वणा वीणा। एतेष्विति किम्। अतिक्वाणो वर्त्तते॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ९७ ॥

मदेर्द्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ९८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षाभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं, निपातनं रूढ्यर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ९९ ॥

समुदोरुपपदयोरजतेर्द्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञो ऽपवादः । अज गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्त्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अत्तेषु ग्लहः ॥ १०० ॥

ग्लह इति निपात्यते अत्तविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव लत्वार्थं निपातनम् । अत्तस्य ग्लहः । अत्तेष्विति किम् । ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लाहः ॥

प्रजने सर्त्तेः ॥ १०१ ॥

सर्त्तेर्द्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोपवादः । प्रजनं, प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्वयतेर्ह्वातेः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति। घञोपवादः। निह्वः। अभिह्वः। उपह्वः। विह्वः। एतेष्विति किम्। प्रह्वायः॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्वयतेर्ह्वातेः संप्रसारणमप् प्रत्ययो भवति युद्धे ऽभिधेये। आह्वयन्ते ऽस्मिन्नित्याह्वः। युद्ध इति किम्। आह्वायः॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेर्ह्वातेः संप्रसारणमप् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति। निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते। आहावः। पशूनां कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आह्वयन्ते। निपानमिति किम्। आह्वायः॥

भावे ऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् प्रत्ययो भवति भावे ऽभिधेये। हवः। हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम्। अनुपसर्गस्येति किम्। आह्वायः। भावग्रहणमकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम्॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेनुपसर्गस्येति वर्त्तते। हन्तेर्ह्वातेरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः। तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति। वधश्चोराणाम्। वधो दस्यूनाम्। भावइत्येव। घातः। अनुपसर्गस्येत्येव। प्रघातो, विघातः। चकारो भिन्नक्रमत्वाच्चादेशेन संबध्यते। किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति। तेन घञपि भवति। घातो वर्त्तते॥

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घश्चादेशः । अभ्रघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो बाह्लीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देशइति किम् । अन्तर्घातोन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेशइति किम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्घनोत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यते ऽत्याधानं चेद्भवति । उद्घनः । यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तत्यन्ते तदभिधीयते । उद्घातोन्यः ॥

अपघनोङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति । अपघनः, अङ्गम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहणादिषु पाठात् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति दृश्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्दउपपदे हन्तेर्ड्वातोरप् प्रत्ययो भवति । करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । आश्रयइति किम् । पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्ड्वातोरप् प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्घो मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमितम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृत्ताः । निघाः शालयः । निमितमिति किम् । निघातः ॥

ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । डु दृदास्य तस्माद् ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । क्त्रेर्मम्नित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । डुपचष् पाके । पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् । डुकृञ् । कृत्रिमम् ॥

ट्वितो ऽथुच् ॥ ८९ ॥

टु इदित्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । टुवेपृ । वेपथुः । टुओश्वि । श्वयथुः । टुदु । द्रवथुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्षाः । प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासञ्चकालइति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्ङ्वितोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्द्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके । जलं धीयते ऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ आबादयः प्रयोगतोनुसर्त्तव्याः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्वस्तिः । ध्वस्तिः । लब्धिः ॥ श्रयजिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ग्लास्नाज्याह्याभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः । स्नानिः । ज्यानिः । ह्यानिः ॥ ऋकारस्त्वादिभ्यः क्तिचिष्ठावद्भवति इति

* टुदु । दवथुः । इदं कुत्र चिदधिकम् ।

वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । यूनिः ॥ संपदादिभ्यः क्विप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिचपीष्यते ॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्तार्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिचपि विधीयते मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्तते । अवतेर्ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति ऊठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्जवतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनखनामित्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्-
शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥

भावदृति न स्वर्यते। पूर्व एवात्रार्थाधिकारः। समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये। समजन्त्यस्यामिति समज्या। निषद्या। निपत्या। मन्या। विद्या। सुत्या। शय्या। भृत्या। दृत्या। कथं तदुक्तम्

'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति'दृति।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्रीयोधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति। चकारात् क्यप् च।योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः। क्तिन्नपि यथा स्यात्। क्रिया। कृत्या। कृतिः ॥

दृच्छा ॥ १०१ ॥

दृषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते। दृच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या। परिसर्या। मृगया। अटाट्या ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ * ॥ जागरा। जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति। क्तिनोऽपवादः। चिकीर्षा। जिहीर्षा। पुत्रीया। पुत्रकाम्या। लोलूया। कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति। क्तिनोऽपवादः। कुण्डा। हुण्डा। ईहा। ऊहा। गुरोरिति किम्। भक्तिः। हल इति किम्। नीतिः ॥

षिद्भिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते । जृष् । जरा । जूष् । जपा । भिदादिभ्यः खल्वपि । भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा ॥ गुहा, गिर्यक्षयोः ॥ अद्वा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । भारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा ॥ क्रपेः संप्रसारणं च ॥ क्रुपा ॥ भिदा, विदारणे ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा, द्वैधीकरणे ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा, शस्त्र्याम् ॥ आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुबि आच्छादने, चर्च अध्ययने, चुरादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्च्चा । चकारादुजपि भवति । चिन्तना' * ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तरोपसर्गवद्वृत्तिः ॥ अद्वा । अन्तर्द्वा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्य आस श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति । अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । कथमास्था । चहलोर्ण्यदुविष्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्येवोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थिः क्र्यादिर्गृह्यते श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भ इति । ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहणं घट्ट चलनइति । न चौरादिकस्य घट्ट संवरणइत्यस्य ग्रहणं,

* इदमत्राधिकं पदमञ्जर्यसंमतं च ।

तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ॥ इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः ॥ * ॥ अध्येषणा । अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिचादीनामपवादः । आख्यायहणं रोगस्य चेत्प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । न च भवति । शिरोर्त्तिः ॥ धात्वर्थे निर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः ॥ * ॥ आशिका । शायिका वर्त्तते ॥ दृक्षितपौ धातुनिर्देशे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिदिः । छिदिः । पचिः । पठतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्देशइति प्रकृतम् । अकारः । इकारः ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थाच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । मत्वर्थीयः ॥ दृज्जादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः । आतिः । आदिः ॥ दृक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रवाहिका * । आभूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रे ऽल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुलपि । विभाषाग्रहणात्परोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः । सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्यामकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् ।

* प्रचायिकेति पा० ।

सर्वा गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । हृतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्योग्यता । ऋणं तत् यत्परस्य * धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिच्वादीनामपवादः । पर्याये तावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽयासिका । अर्हे । अर्हति भवानिदमुद्भक्तिकाम् † । ऋणे । इदमुद्भक्तिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ । इदमुद्भक्तिका मे उदपादि । ओदनभोजिका । पयःपायिका । विभाषेत्येव । चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिच्वादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोशदिति किम् । अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्तरि च कारकदिति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेपि भवन्ति । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवस्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

* परस्मै इति पाठः । तत्र धारेरुत्तमर्ण इति संप्रदानसंज्ञा ।
† पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम्* ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं छात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्नं गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाहियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुंलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकार्त्स्न्यार्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खल्वपि । एत्य तस्मिन्कुर्वन्तीत्याकरः । आलयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणो दण्डः । घकारश्छादेर्घेर्इति विशेषणार्थः ॥

* शयितम् । भुक्तम् । आसितम् । इति क्व चित्पुस्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । हलश्चेति घञं वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्ते ऽनेनेति, संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः । व्यजन्ति तेन, व्यजः । निपातनाद्जेर्व्यघञपोरिति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्तदित्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं संज्ञा । प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेषः । वन्याः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ्विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्यवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संह्रियन्ते ऽनेनेति संहारः । आधियते ऽस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्घात्वर्थो भवति । उत्पू-

वोदञ्चतेर्घञिनपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः । घः कस्माच्च प्रत्युदाह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि याद्यादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत्तद्भवति । आङ्पूर्वाच्चयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च । आखनः । आखानः ॥ डो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ डरो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखरः ॥ ड्को वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ ड्कवको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकवकः † ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र सुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चका-

---

* जालमिति किम् । आनयः । इति क्व चिदधिकमत्र ।

† अत्र "खलो भगः पदं चेति वक्तव्यम्" इति वार्तिककृतेन कुत्र चित्पठ्यते सोऽपपाठः, पदमञ्जर्यां खनो घ चेति घित्करणमन्यतोपि ज्ञापनार्थं तेन खलो भगः पदं चेत्यादि सिध्यतीत्युक्तत्वात् ।

रादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाढ्यंभवं भवता । दुराढ्यंभवम् । स्वाढ्यंकरो देवदत्तो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्वाढ्येन भूयते * ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनुवर्त्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

कृन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदनोग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदोहनामक्रणोद्ब्रह्मणे गाम् । सुवेदनामक्रणोद्ब्रह्मणे गाम् ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्द्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । ष्यञः स्वार्थेकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । वर्त्तमाने लडित्यारभ्य यावदुणादयो बहुलमिति, वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्तागतोसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमा-

* स्वाढ्येन भूयतइति । प्रमादपाठोयम् । अत्र हि ,खलभावात्सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगेण भाव्यं, तस्मादाढ्येन सुभूयतइति पाठ इति पदमञ्जरी ।

गमम् । एषोऽस्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । यत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणं किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत्पाटलिपुत्रम् । वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालेएव वर्त्तते । कालान्तरगतिस्तु वाक्याद्भवति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते ।तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

भूताशंसायां तवच्च ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीष्महि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रमाशु त्वरितम् अध्येष्यामहे । नेति वक्तव्ये लृट्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो

भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोधीयीय । आशंसे ऽवकल्पये युक्तोधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीवं पुत्रोध्यापिषत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममावास्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्नविभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । तत्र सक्तून्पास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि । तत्र द्विरोदनम् अभुञ्ज्महि । तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचनइति किम् । योयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । सक्तून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सक्तून्पातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्त्तते । कालमर्यादाविभागे

सत्यवरस्मिन्नविभागे भविष्यति काले ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति। न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। तत्रौदनं भोत्स्यामहे। भविष्यतीत्येव। योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। तत्रौदनमभुञ्ज्महि। मर्यादावचनइत्येव। योयं निरवधिकः काल आगामी तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्रौदनं भोक्तास्महे। अवरस्मिंचित्येव। परस्मिन्विभाषां वक्ष्यति। अनहोरात्राणामिति किम्। त्रिविधमुदाहरणम्। योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योवरोर्द्धमासः, योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून्पातास्मः। सर्वथा ऽहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्नविभागे विभाषा ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः। अवरस्मिन्नजे पूर्वमनुवर्त्तते। अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मिन्नप्राप्तएव विकल्प उच्यते। योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पास्यामः। तत्र सक्तून्पातास्मः। अनहोरात्राणामित्येव। योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पातास्मः। भविष्यतीत्येव। योयं संवत्सरोतीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। तत्रौदनमभुञ्ज्महि। मर्यादावचनइत्येव। योयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून्पातास्मः। कालविभागइत्येव। योयमध्वा गन्तव्य

आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्गुणाद्यनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दात्रेण चेदायास्यत्र शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माहूयास्यत्र शकटं पर्याभविष्यत् । अभोक्ष्यत भवान्घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च कमलकाहूानम् । लिङ्निमित्तं बुद्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाहूास्यत्र शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराहूानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरिति वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत् । प्राक्, ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्पुत्रो ऽत्रार्थी चङ्क्रम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोक्ष्यत न तु भुक्तवान् । अन्येन पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोर्लिङिति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते

* कमलकः कश्चित्पुरुष इति पदमञ्जरी ।

लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ्ना भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति विभाषा कथमि लिङ् च । कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङपिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । वर्त्तमाने लडुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते । अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति । गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयांचकार । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङ्ना भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्तउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं लटोऽपरियहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गर्ह्यायामिति निवृत्तम्। अनवक्लृप्तिरसंभावना। अमर्षो ऽक्षमा। किंवृत्ते ऽकिंवृत्ते चोपपदे ऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्द्योतोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वलकाराणामपवादः। बहूचः पूर्वनिपातो लक्षणाभ्यहितस्य। तेन यथासंख्यं न भवति। अनवक्लृप्तौ तावत्। नावकल्पयामि। न संभावयामि। न अद्दृधे, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत्। तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति। को नाम वृषलो, यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्। को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। अमर्षे। न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति। को नाम वृषलो, यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति। भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भवति। भविष्यति नित्यम्। नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्त्तते। किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम्। अस्त्यर्थो, अस्तिभवतिविद्यतयः। किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्द्योतोर्लृट् प्रत्ययो भवति। लिङोपवादः। किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। अस्ति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। भवति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। विद्यते नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति। न अद्दृधे। न मर्षयामि। लिङ्निमित्तमिह नास्ति तेन लृङ् न भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव। जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्द्योतोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। लृटो ऽपवादः। जातु तत्र भवान्वृषलं याजयेत्। यद्याम तत्र भवान्वृषलं याजयेत्। न अद्दृधे, न मर्षयामि ॥ जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायदोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत्। यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत्। न अद्दृधे, न मर्षयामि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेद् ऋद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अन्धो नाम पर्वतमारोहति । बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् ।

अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमध्येष्यतइत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । वेताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ॥

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।
मारविद * त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोगइत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो ऽप्रयोगः, क्व चासौ सिद्धः । यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे संभावनोपाधिकेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्त्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्ज्जिते धातो-

* मारविदेति शुक्रविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि शुक्रस्यैव का चिदिष्टेति पदमञ्जर्याम् ।

र्विभाषा लिङ् भवति। पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम्। संभावयामि भुञ्जीत भवान्। संभावयामि भोक्ष्यते भवान्। अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्। श्रद्दधे भुञ्जीत भवान्। भोक्ष्यते भवान्। अयदीति किम्। संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान्॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ १५६॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम्। हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। दक्षिणेन चेद्यायाच्च शकटं पर्याभवेत्। यदि कमलकमाहूयेच्च शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन यानं हेतुः। अपर्याभवनं हेतुमत्। विभाषा चायमिष्यते। भविष्यति च काले। तेन लृडपि भवति। दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते। लिङ्निमित्ते वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेह न भवति। हन्तीति पलायते। वर्षतीति धावति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ॥ १५७॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वलकाराणामपवादः। इच्छामि भुञ्जीत भवान्। इच्छामि भुङ्क्ष्व भवान्। कामये। प्रार्थये॥ कामप्रवेदनइति वक्तव्यम्॥*॥ इह मा भूत्। इच्छन् करोति॥

समानकर्तृकेषु तुमुन्॥ १५८॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति। तुमुन्यक्रियापेक्षमेव समानकर्तृकत्वम्। इच्छति भोक्तुम्। कामयते भोक्तुम्। वष्टि भोक्तुम्। वाञ्छति भोक्तुम्। समानकर्तृकेष्विति किम्। देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः। इह कस्मान्न भवति। इच्छन्करोति। अनभिधानात्॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुरूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। भुञ्जीयेतीच्छति। अधीयीयेतीच्छति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति * ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति। लटि प्राप्ते वचनम्। इच्छति। इच्छेत्। वष्टि। उश्यात्। कामयते। कामयेत ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। आमन्त्रणं कामचारकरणम्। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। संप्रश्नः संप्रधारणम्। प्रार्थनं याच्ञा। विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम्। विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति। विधौ तावत्। कटं कुर्यात्। यामं भवानागच्छेत्। निमन्त्रणे। इह भवान्भुञ्जीत। इह भवानासीत। आमन्त्रणे। इह भवानासीत। इह भवान्भुञ्जीत। अधीष्टे। अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानुपनयेत्। संप्रश्ने। किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय। प्रार्थने। भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु। योगविभाग उत्तरार्थः। विधौ तावत्। कटं तावद्भवान्करोतु। यामं भवानागच्छतु। निमन्त्रणे। अमुत्र भवानास्ताम्। अमुत्र भवान्भुङ्क्ताम्। आमन्त्रणे। इह भवान् भुङ्क्ताम्। अधीष्टे। अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु। माणवकं भवानुपनयताम्। संप्रश्ने। किं नु खलु भो व्याकरणमध्यये। प्रार्थने। भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्यये। छन्दोऽध्यये ॥

* योगविभाग उत्तरार्थ इति पुस्तकान्तरे अधिकः पाठः।

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १९३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि । करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे । किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते । वासरूपविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्व्यधिकारात्यरेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रेषयोः को विशेषः । के विदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १९४ ॥

प्रेषादयो वर्त्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारादाशिषि प्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवान्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवान्प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १९५ ॥

प्रेषादिष्वूर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वमौहूर्तिकेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुत्तान्कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १९६ ॥

स्मरति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोपवादः । अङ्ग स्म राजन्माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्यग्निहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति। कालो भोक्तुम्। वेला भोक्तुम्। इह कस्मान्न भवति। कालः पचति भूतानीति। प्रेषादियहणमिहाभिसंबध्यते। इह कस्मान्न भवति। कालो भोजनस्य। वासरूपेण ल्युडपि भवति। उक्तमिदं स्ल्यधिकारात्परत्र वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनुवर्त्तन्ते। यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। तुमुनोपवादः। कालो यद्भुञ्जीत भवान्। समयो यद्भुञ्जीत भवान्। वेला यद्भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः। तद्योग्यः। अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति। चकाराल्लिङ् च। भवता खलु कन्या वोढव्या। वाह्या। वहनीया। भवान् खलु कन्याया वोढा। भवान् खलु कन्यां वहेत्। भवानेतदर्हतीति। अथ कस्मादर्हे कृत्यतृचो विधीयन्ते। यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेपि भविष्यन्ति। योयमिह लिङ्विधीयते, तेन बाधा मा भूदिति। वासरूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम्। उपाधिरयं नोपपदम्। अवश्यंभावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति। अवश्यंकारी। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। आधमर्ण्ये खल्वपि। शतंदायी। सहस्रंदायी। निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते। कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति। भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः। अवश्यं करणीयः। अवश्यं कार्यः। अवश्यं कृत्यः। आधमर्ण्ये।

भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाधेरन् । कर्तरि णिनिः । भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कृतो बाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगेयादयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तद्दर्शनादाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च ॥ १७३ ॥

शक्नोतीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्यः । वहनीयः । वाह्यः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङा बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७४ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जीयाद्भवान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७५ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते क्तिचा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः न क्तिचि दीर्घश्चेति ॥

माङि लुङ् ॥ १७६ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधुरेवायम् । के चिदाहुः । अडिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७९ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ् च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणविशेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्त्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्वितां धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान्भविता । गावो विद्यन्तेस्येति वर्तमानविहितो मतुबासीद् भवितेति संबन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्धदति वर्तते । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु वा भवतः । योगविभागोत्र कर्तव्यः । क्रियासमभिहारे लोड् भवति । ततो लोटो हिस्वौ । लोडित्येव । लोड्-

धर्माणौ हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्त्वं च भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनीहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति । लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेषूदाहार्यम् । क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति । यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तध्वंभाविनस्तु वा भवतः । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्याल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति स्याल्यपिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि मठमटसि खदूरमटसि स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्याल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि ।

आवामटावः । वयमटामः । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । अथ वा छन्दोधीध्वं व्याकरणमधीध्वं निरुक्तमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ वा व्याकरणमधीते छन्दोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । छन्दोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । छन्दोधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीयइत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्लोड्विहितस्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव । यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तया चैवोदाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति । छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तूनिब धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । छन्दसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येपि लकारा यथायथं भवन्ति । लुङ् । शकलाङ्गुष्ठकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः ।

लङ्। अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः। लिट्। अद्या ममार। अद्य म्रियते ॥

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते। लिङर्थे यत्र लिङ्विधीयते विध्यादिर्हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिस्तत्र छन्दसि विषये ऽन्यतस्यां लेट् प्रत्ययो भवति। नोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। नेता नेषत्। तत्तिषत्। पतति दिद्युत्। उदधिं च्यावयति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पणबन्धः। यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवतइदं दास्यामीति। कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्का। उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति। उपसंवादे। अहमेव पशूनामीशे। मदया एव वो यहा गृह्यान्ते इति। मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्ते। आशङ्कायां च। नेज्जिह्मायन्तो नरकं पतेम। जिह्माचरणेन नरकपात आशङ्क्यते। लिङर्थ-एवायं नित्यार्थे तु वचनम्। पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यै अध्यैन्कध्यै कध्यैन्-शध्यै शध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव। तुमुनो ऽर्थस्तुमर्थः। तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया भवन्ति। तुमर्थो भावः। कथं ज्ञायते। वचनसामर्थ्यात्। तावदयं कर्त्तुरपक्रष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुन्नादिश्यते। अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव। से। वक्षे रायः। सेन्। ता वामेषे रथानाम्। असे। असेन्। क्रत्वे दक्षाय जीवसे। स्वरे विशेषः। क्से। कसेन्। प्रेषे भगाय। म्रियसे। अध्यै। अध्यैन्। कर्मण्यु-पाचरध्यै। स्वरे विशेषः। कध्यै। इन्द्राग्नी आहुवध्यै। कध्यैन्। म्रियध्यै। शध्यै। शध्यैन्। पिबध्यै। सह मादयध्यै। तवै। सोममिन्द्राय पातवै। तवेङ्। दशमे मासि सूतवे। तवेन्। स्वर्देवेषु गन्तवे। कर्त्तवे। हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुहेः दृष्यैप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यथेर्नञ्पूर्वस्य दृष्यैप्रत्ययः । अव्यथिष्यै । अव्यथनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्ध्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपलुपं नाशक्नुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वेतवै । अन्वेतव्यम् । परिधातवै । परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृक्षेण्यः । शुश्रूषेण्यः । दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्वं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थे छन्दसीति सयादिसूत्रेपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

तुमर्थाच्च भावचले च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चरितुङ एश्प्रत्ययो निपात्यते । नावचरे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थेदति निवृत्तम् । तुमर्थेदति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । कृञ् । पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । वदि । पुरा प्रवदितोराग्नौ प्रहोतव्यम् । चरि । पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि । आ तमितोरासीत । जनि । आ विजनितोः संभवामेति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति वर्त्तते । सृपितृदोर्धातोर्भावलक्षणेर्थे वर्त्तमानेभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षणेदति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलंखल्वोरिति किम् । मा कार्षीः । प्रतिषेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम् । अलं रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वा तु वर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांग्रहणात्तु यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वा ऽपमयते । हृत्वा ऽपमयते । मेङः कृतात्वस्यायं निर्देशः कृतो

ज्ञापनार्थो नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति, तेन दाधा घ्वदाविति दैपोपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत् । अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते । अपरयोगे । अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्द्वात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता । भुक्त्वा व्रजति । पीत्वा व्रजति । द्विवचनमतन्त्रम् । स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा दत्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् । भुक्तवति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चकारात् क्त्वा च । द्विर्वचनसहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं द्योतयतः न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम् । भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्दउपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतो ऽनाकाङ्क्षे वाक्ये । यत्र ते पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किं चिदाकाङ्क्षतीति । णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः शेते । अनाकाङ्क्ष इति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीतएव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यइति नानुवर्त्तते । अग्रे प्रथम पूर्व इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमेताभ्यां मुक्ते लडादयोपि यथा स्युः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति, क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति । उपपदसमासः कस्माच्च क्रियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अग्रैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते नान्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति । चोरोसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणमाक्रोशसंपादनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृञ इति चानुवर्त्तते । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । स्वादुर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारम् । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थं, स्वन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वणते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्त्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते । समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृञ इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्तइति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्त इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूयाप्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रक्ष्यसि । सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यंयं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान्सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावद्भुङ्क्तइत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

* असूया ऽत्रमेति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्ड्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं किमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलप्रम् ॥

चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्नूयी शब्दे उन्दने च । अस्माण्ण्यन्ता तोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपं, वसनक्नोपम् ॥

निम्नूलसम्नूलयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निम्नूलसम्नूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्ड्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निम्नूलकाषं कषति । सम्नूलकाषं कषति । निम्नूलं कषतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वक्ष्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्ड्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

सम्मूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन् कृञ् ग्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्ड्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं

हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति णमुलं वक्ष्यति । अहिंसार्थोयमारम्भः । नित्यसमासार्थो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोनेनैवेष्यते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करणइत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउपपदे पिषेर्द्युतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहेः ॥ ३९ ॥

करणादित्येव । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्यन्तः । हस्तवाचिनि करणउपपदे वर्त्तयतेर्ग्रहातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि । हस्तेन गृह्णाति । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणादित्येव । स्वमित्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमुलप्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्द्युतेर्णमुलप्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्द्युतेर्णमुलप्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बद्धः । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयमेतानि ॥

कर्तोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्तुरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेणोढः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि । अजकनाशं नष्टः । अजकइव नष्टः । चूडकनाशम् । दत्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति । मूलकादि चोपदंशः कर्म । भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना त्वापि भवति । मूलकेनोपदंश भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्तउपपदे चकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासक्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते । समासक्तिः सन्निकर्षः । समासक्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वितीयार्थे णमुल् प्रत्ययो भवति । केशयाहं युद्धान्ते । केशेषु याहम् । केशैर्याहम् । हस्तयाहम् । हस्तेषु याहम् । हस्तैर्याहम् । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्तइत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वितीयार्थे णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्व्यङ्गुले उत्कर्षं, द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमादियते ।

रन्ध्रापकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिं ग्राहम् । लोष्टग्राहम् । लोष्टं ग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किंचिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनिकाणं जल्पति । भ्रूविक्षेपं कथयति । अध्रुवइति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे क्षिप्तेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम् । अध्रुवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः सर्वतो बाधनम्, दुःखनम् । उरःपेषं युद्ध्यन्ते । उरःप्रतिपेषं युद्ध्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरःप्रतिपेषम् । क्रुत्वमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवार्थोयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोरुक्तत्वाच्चत्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्तु नित्यतेति । गेहंगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पक्षे । गेहानु-

प्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहंगेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्विहित एव । आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थमुनरासेवायां णमुलुच्यते । त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, दृष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्प्रत्ययो भवति । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासं गाः पाययति । व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहतर्षं गाः पाययति । द्व्यहं तर्षं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृषोरिति किम् । द्व्यहमुषोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् । अहरत्यस्येषून् गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्तउपपदे आदिशेर्यहेश्च धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

*अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचक्षे । नीचैः

* द्वितीयायामित्येवेति कुत्र चिदधिकम् ।

कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलीच्चैः कृत्याचत्ते । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यानदृति किम् । उच्चैः कृत्वा ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात दृति । क्त्वायहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण क्त्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् । तथा च क्त्वा चेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । णमुलधिकारे पुनर्णमुल्यहणं तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्दउपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतो ऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत दृत्यर्थः । अपवर्गदृति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरितत्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्गदृति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्थतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्व्यर्थउपपदे कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः । नानाकारं गतः ।

विनाकृत्य गतः । विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । नाना भूत्वा गतः । नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः । विनाभावं गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः । द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । व्यर्थमिति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहणं, ना पुनरेक एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्दउपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णींभूय । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दउपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वास्ते । अन्वग्भावमास्ते । आनुलोम्यमिति किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोपपदार्थोयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवच-

नेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्नियहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्त्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयमर्थशेषः । तत्र येष्वर्थादेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न ल्युनादिवाक्येषु । साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । याही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः सामां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयो ऽन्तेवासी गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः । जायते ऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवते ऽसावाप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् । लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति । चकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति । पुनश्चकारात्कर्त्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्या भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता ।

क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि । ईषत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यंभवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियावचन आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ् । उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेषामुपादानम् ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाश दाने, ततः पचाद्यच् । स कृत्संज्ञकत्वात्कर्त्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मादिति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नो ऽतिथिः । टगत्रनिपात्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न ऋत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः । असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते । श्याधूसूभ्यो मक् भियष्णुक्त्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । स्रुवः । स्रुक् । खर्लातिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्त्वात् कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थं प्रत्यवमर्शः । अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः । तन्यतदिति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरित चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेषामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्रामः । यातं देवदत्तेन । इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त ओदनो देवदत्तेन ।

भुक्त ओदनं देवदत्तः । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थीयः । भुक्तमेषामस्ति, पीतमेषामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं लस्येति । दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद्गृह्यते । षट्टित्, चत्वारो ङितः । अक्षरसमाम्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् । लेट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्माच्च भवति लुनाति चूडाल इति । धात्वधिकारोऽनुवर्त्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथां-ध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिबादय आदेशा भवन्ति । तिप्तसिप्मिपां पकारः स्वरार्थः । इटष्टकार इटोदिति विशेषणार्थः । तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । महिङो ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचेते । पचन्ते । पचसे । पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । इह कस्माच्च भवति पचमानो यजमानः । प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्षासे । पत्स्यसे ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेचे । पेचाते । पेचिरे । लेभे । लेभाते । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच । पपच । पेचिव । पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विदं ज्ञाने । अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । न च भवति । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्वः । विद्मः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्संनियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः । न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित इति किम् । परेषां मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचनं स्यान्यर्थं, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ।

लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्वत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । ङिटौ कस्मान्न भवतः, तथा झेर्जुसादेशो लङः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । विदो लटो वेत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न वेच्चारणसामर्थ्यात् । अथ वा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्यानिवद्भावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुहि । तनुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्त्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वा ऽपिद्भवति । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्वलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोट्संबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्संबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

* युयुधि । जुहोधि । जुहुधि । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ८२ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः पिद्भवति । करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ८३ ॥

लेडुत्तमस्येति वर्त्तते । लेडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमेपवादः । करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्मान्न भवति । पचावेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ८४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । पतति विद्युत् । उदधिं च्यावयति ॥

आत ऐ ॥ ८५ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्मान्न भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यच्च ॥ ८६ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति । सप्ताहानि शये । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा एह्यान्तै । मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै । न च भवति । यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधसउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

दूतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ८७ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति । वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति । पतति विद्युत् । उदधिं च्यावयति । परस्मैपदग्रहणमिङ्हिमहिङां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट इत्येव वेति च । लेट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

दृतश्च ॥ १०० ॥

ङित इत्येव । ङिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपाक्षीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचावहि । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तान्तंताम: ॥ १०१ ॥

ङित इत्येव । ङिल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपाक्तम् ॥

लिङस्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥

लिङ इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, सीयुटोपवादः, स चोदात्तो भवति, ङिच्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्त्वं तु लिङ एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्त्वे सिद्धे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापनार्थं लकाराश्रयङित्त्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चेदात्तः, किद्वद्भवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वं नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङित्त्वे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तेर्गुणे च विशेषः । दृष्यात् । दृष्यास्ताम् । दृष्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषीति किम् । वच्यात् । जाग्र्यात् ॥

झस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रञित्ययमादेशो भवति । झोन्तापवादः । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय । हृषीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुस्मा इति । नैवायमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते । आगमस्येटो ग्रहणं न भवति, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी । तेन भित्त्वविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्थाम् ॥

झेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ इत्येव । लिङादेशस्य झेर्जुस् आदेशो भवति । झोन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङर्थ आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदियहणमसिजर्थम् । ङित इति चानुव-

र्सते । सिचस्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अबिभयुः । अजिहयुः । अजागरुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य झेर्जुसादेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं, सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोनन्तरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिज्लुगन्ताच्चान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अवुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु ङित इत्यनुवर्त्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो ङित्संभवति नान्यः, तत्किं लङ्ग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वदिति । यान्तु । वान्तु । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्ययमपि झेर्जुस् लोटो न भवति । बिभ्यतु । जायतु । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्येवमादयः ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित आर्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोरित्येव । वृत्तत्वं वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेचिथ । शेकिथ । जगले । मम्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति । सत्यम् । इह त्वेवकारो ऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविषीष्ट । पविषीष्ट । आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्धधातुकं च । किं लिङेवानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्शिदादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवारुहेम । लिङः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम् । ससृवांसो विशस्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उर्वश्यायम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः । आर्धधातुकत्वादेत्वम् । व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च तृतीयोध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कृपर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । ङीबृङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति । टाङ्डाप्चाप्सामाबिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृत्तद्धितसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्देशो ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्त्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् । अथ ङ्याब्ग्रहणं किं, न प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथा च युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव । किं च तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणम् । कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा । इति । विप्रतिषेधात्तद्धितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता । ङ्यन्तात्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । ङीब्ङीष्ङीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ । कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्योः । कुमारीणाम् । कुमार्याम् ।

कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये । आपः खल्वपि । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाबुङ्चापां क्रमेणोदाहरणम् । खट्वा । खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वया । खट्वाभ्याम् । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वयोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वयोः । खट्वासु । एवं बहुराजाकारीषगन्ध्ये चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ । दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्भ्याम् । दृषद्भिः । दृषदे । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः । दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदितव्यम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सर्वो धिकारेपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते, ङ्यापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादयश्च बहुप्रकारा व्यक्तयः । क्व चिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्त्ततदिति । वक्ष्यति । अजाद्यतष्टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजो देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणविघातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता । तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । हलङ्याब्भ्य इति सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहणं तु क्व चिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, क्व चित्तु पुंयोगलक्षणे, क्व चित्तु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, क्व चित्तु वयोलक्षणे ङीषि, क्व चिट्टिट्टिलक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चि-

दाब् विधीयते । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्भवति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । यहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिधीवरी । अतिपीवरी । अतिभवती । इति भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, हेठा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहारणा । टित्, निपातनाण्णत्वम् ॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला ॥ त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पाक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाककर्णेति ङीषो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलाच्चजः ॥ अमूला ॥

चट्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

चकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणविघातार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग् इत्यत्र संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥ धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखास्रत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

* त्रिफलेत्यारभ्य संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

वन्तान्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः। धीवरी। पीवरी। शर्वरी। परलोकदृश्वरी। ऋचेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि प्रतिषिद्ध्यते। सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति क्रतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते। पादन्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। द्विपात्। द्विपदी। त्रिपात्। त्रिपदी। चतुष्पात्। चतुष्पदी ॥

टाबृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव। ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः। ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति। ङीपोपवादः। द्विपदा ऋक्। त्रिपदा ऋक्। चतुष्पदा ऋक्। ऋचीति किम्। द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति। यो यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्ध्यते। पञ्च ब्राह्मणयः। सप्त। नव। दश। स्वस्रादिभ्यः। स्वसा। दुहिता। ननान्दा। याता। माता। तिस्रः। चतस्रः।

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्।
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वत्त्वे तस्माच्चोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति। ऋचेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्तो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्ध्यते। दामा। दामानौ। दामानः। पामा। पामानौ। पामानः। अत्र नस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। सीमा। सीमानौ। सीमानः। अतिमहिमा। अतिमहिमानौ। अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजानमतिराजी ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मन्नन्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । पामानः । सीमानः । बहुव्रीही । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतक्षा । बहुतक्षे । बहुतक्षाः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतक्षाणः । अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा । बहुधीवरी । बहुपीवा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोयम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिड्ढाणञिति ङीप् । कुरुचरी । मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा मधुरा । जातेरिति ङीष् । कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटा बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । ज्ञापितं चैतदस्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति । कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति क्रुञ्ग्रहणं,तद्धितोप्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्रत्ययानाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्सति संभवे विशेषणं भवति । टिदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः ।

टितस्तावत् । कुरुचरी । मद्रचरी । इह कस्मान्न भवति । पचमाना । यजमाना । द्वानुबन्धकत्त्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्योति अंगमटित्त्वमनिमित्तं, ट्युट्युलौ तुट् चेति लिङ्गात् । ढ । सौपर्णेयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णे ऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवति । चौरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ् । औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गरवाद्यञ इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुम् । द्वयसच् । ऊरुद्वयसी । जानुद्वयसी । दघ्नच् । ऊरुदघ्नी । जानुदघ्नी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक् । आर्त्तिकी । शालाकिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशी । तादृशी । क्वरप् । इत्वरी । नश्वरी । ख्युन् । आढ्यंकरणी । सुभगंकरणी ॥ नञ्स्नञीकक्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

ङीबित्येव । यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी ॥ अपत्ययहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वैप्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञः । फकारो ङीषर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्युत्पद्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् । गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवट्याच्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् । आवट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शांशित्यायनी । बाभ्रव्यायणी ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष,स्तथा कण्वादिभ्यो गोत्रइति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते ढक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाबूङोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदंविवक्षायामणि कृते भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरिरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी । शैषिकेष्वर्थेषु इञश्चेत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिर्वयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी । प्रथमइति किम् । स्थविरा । वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः ॥ वयस्यचरमइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतौ । प्राप्तयौवना स्त्यभिधीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति ज्ञापकात् । उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । दशाश्वा । तेन क्रीतम् । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । बिस्तादिभ्यः । द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्व्याचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । द्व्याढकी । त्र्याढकी । तद्धितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः । प्रमाणे द्वयसज्दत्रट्ठगायस्तिसंख्यायाः संज्ञायामिति विहितस्य तद्धितस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वेणैव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डी रज्जुस्त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाच्चित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणइति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥

ऊधस्शब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । ऊधसो-नङिति समासान्ते कृते अनो बहुव्रीहेरिति डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिद-मुच्यते । घटोध्नी । कुण्डोध्नी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्तं ऊधः, प्राप्तोधाः । अन उपधालोपिन इत्यस्यापि ङीपोयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासा न्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीपि प्राप्ते ङीब्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहे-रूधःशब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्व्यूध्नी । त्र्यूध्नी । अव्ययादेः । अत्यूध्नी । निरूध्नी । आदिग्रहणं किम् । द्विविधोध्नी त्रिविधोध्नीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्तादुायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भ-वति । दामान्तात् डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्वि-दाम्नी । त्रिदाम्नी । हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ॥ णत्वमपि त्रिचतुर्भ्यो हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अचन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । किमर्थं तर्हीद मुच्यते, ननु सिद्ध एव डाप्प्रतिषेधङीपः । अनुपधालोपिनो ङीप्प्रति-षेधार्थं वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराजे । बहुतक्षा । बहुतक्ष्णी । बहुतक्षे । अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वे । सुपर्व्वा । सुपर्व्वाणौ । सुपर्व्वाणः । डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति। विकल्पस्यापवादः। सुराज्ञी। अतिराज्ञी नाम यागः। छन्दसि। गौः पञ्चदाम्नी। एकदाम्नी। द्विदाम्नी। एकमूर्ध्नी। समानमूर्ध्नी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गल-भेषजाच्च ॥ ३० ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येव। केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। केवली। केवलेति भाषायाम्। मामकी। मामिकेति भाषायाम्। मित्रावरुणयोर्भागधेयी। भागधेयेति भाषायाम्। पापी त्वियम्। पापेति भाषायाम्। उताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये। अपरेति भाषायाम्। समानी प्रवाणी। समानेति भाषायाम् *॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

अस्त्रिषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति। या रात्री सृष्टा। रात्रीभिः। अजसाविति किम्। यास्ता रात्रयः॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहोषित्वा। कथं तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्र्यः, ङीपयं बह्वादिलक्षणस्तत्र हि पठ्यते छदिकारादक्तिनः, सर्वेतोक्तिन्नर्थादित्येकइति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्त्वादेव सिद्धः। निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति। अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति। अन्तरस्यां शालायां विद्यते। पतिमती पृथिवी। अन्तर्वदिति मतुब्निपात्यते, वत्वं सिद्धम्। पतिवदिति वत्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः। अन्तर्वत्नी गर्भिणी। पतिवत्नी जीवत्पतिः ॥

* आर्यकृती, आर्यकृतेति भाषायाम्। सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम्। भेषजी, भेषजेति भाषायाम्। इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वं निपातनात् ।
गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

सान्तर्वत्नी देवानुपेत् । सान्तर्वती देवानुपेत् । पतिव्रती तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात्फलग्रहीतृत्वाद्वा यजमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोगादिति किम् । ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्भविष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । बृहुपतिः । बृहुपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र ॥ दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीष् च प्रत्ययः। वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्यानिवद्भावादेव सिद्धम्। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। अग्नायी। कुसितायी। कुसीदायी। पुंयोगादित्येव। वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ उदात्त इति वर्त्तते। मनुशब्दात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः। वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते। तेन त्रैरूप्यं भवति। मनोः स्त्री मनायी। मनावी। मनुः। मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते। वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीष् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति। एता। एनी। श्येता। श्येनी। हरिता। हरिणी। सर्वेऽते आद्युदात्ताः। वर्णानां तणतिनितान्तानामिति वचनात्। वर्णादिति किम्। प्रहूता। प्रहुता। गतिस्वरेणाद्युदात्तः। अनुदात्तादिति किम्। श्वेता। घृतादित्वादन्तोदात्तः। तोपधादिति किम्। अन्यतो ङीषं वक्ष्यति। अत इत्येव, शितिब्रह्मणी ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ असिता। पलिता ॥ छन्दसि क्रमित्येके ॥ * ॥ असिक्नी। पलिक्नी ॥ भाषायामपीष्यते ॥ गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम्। वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। स्वरे विशेषः। सारङ्गी। कल्माषी। शबली। वर्णादित्येव। खट्वा। अनुदात्तादित्येव। कृष्णा। कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीषनुवर्त्तते । षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि ष्वुन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । चष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आढक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तक्षन् । अनडुही । अनड्वाहौ । एषण, करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेध । गौतम । आप । स्यूण । भैरि । भैलिकि । भैलिङ्गि । औद्वाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आयहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटङ्क । कुट्ट । गूट्ट । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने * । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टृ । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोर्मातरि पित्र्येति पित्त्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अनित्यः षिल्लक्षणो ङीर्षिति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामु-
ककबराहत्यमचावपनाक्षचिमाश्राणास्था-
ल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-
च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

* षिङ्गल । भट्ट । दहन । कन्द । काकण ।
एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । जानपदी अन्या, स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादञि कृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति, अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति श्राणा चेत्, पक्वेत्यर्थः । भाजा ऽन्या । नागी भवति स्थौल्यं चेत् । नागा ऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र गुणएव टापम् । जातिवचनात्तु जातिलक्षणो ङीषेव भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्नाच्छादनदृश्यते, किं तर्हि नीलादोषधौ, प्राणिनि च । नीली ओषधिः । नीली गौः । नीली वडवा ॥ संज्ञायां घा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुक.न्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वडवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । उत इति किम् । शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आखुः ॥ वसुशब्दाद्गुणवचनाद् ङीबाद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥ वस्वी ॥ खरुसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सत्त्वे निविशतेपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । बहुः । बह्वी । बहु । पटुति । अङ्कति । अञ्चति । अंहति । वहति । शकटि । शांक्क, शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥ इतः प्राण्यङ्गात् ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिनर्थादित्येके ॥ चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भरुज । ध्वज ॥ चन्द्रभागान्नद्याम् ॥ कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च । प्रभ्वी च । सुभ्वी च * । इह कस्मान्न भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते । ह्रस्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महामात्री । प्रष्ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्यायग्रहणं किम् । परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

* शंभ्वीति पा० ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागमः । येषामत्र पुंयोगएवेष्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्वणैव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्यानी । आचार्या ॥ आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थएवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यम् । आर्यी । क्षत्रियी ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वः प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति ।

सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योपि गरीयसी ।

इति । ङीबन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अभ्रविलिप्ती

द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहेर्योन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति । शङ्खभिची । ऊरुभिची । गलकोत्कृत्ती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । पादपतिता ॥ अन्तोदात्तान्ज्ञातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता । स्तनजाता ॥ पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कथं चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखादिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्येवमादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् क्तान्तादित्यनुवर्त्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची । ऊरुभिची । अन्तोदात्तादित्येव । वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना ॥ बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुवर्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला । स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् ।

अशिखा । असंयोगोपधादिति किम् । सुगुल्फा । सुपार्श्वा ॥ अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अनत्स्यं तच्च दृष्टं चेत्तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चेोपसर्जनादित्येव । बहूज्जलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमानात्पत्ताच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उलूकपत्ती सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिबह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडाद्यन्ताद् बहूज्जन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणखुरा । कल्याणोखा * । कल्याणजाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणनखा । † कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । बह्वचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चेोपसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्तो ङीष् प्रतिषिध्यते । सह नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्य-

* कल्याणोखेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† एकस्मिन्पुस्तके कल्याणगुल्फेत्यपि दृश्यते, तच्चिन्त्यम् । संयोगोपधत्वात् ।

यो न भवति । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न भवति । शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् । ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट् । चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चेोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्नखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी । प्राङ्नासिका । इह न भवति । प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा, प्राग्जघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वर्यते न ङीप् । वहेरयं खिप्रत्ययान्तस्य निर्देशः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम् । वाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । दित्यौही । प्रष्ठौही ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीषन्तौ भाषायां निपात्येते । सखीयं मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् । सखा सप्तपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमयकारोपधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी । बह्वृची । जातेरिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् । मत्तिका । अयकारोपधादिति किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पाकर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकादुत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दार्भीफली । दर्भमूली । गोबाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । सप्ताक्षकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूलाच्च, इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । दात्ती । प्रात्ती । इत इति किम् । विट् । दरत् । मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी ॥ इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥ * ॥ सौतङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । ङकारो

नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारणं कपो बाधनार्थम् अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणी ॥ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् । कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति किम् । रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहूः । जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वश्रूः ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरूत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरूः । नागनासोरूः । करभोरूः । औपम्य इति किम् । वृत्तोरूः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरूत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरूः । शफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सहितोरूः । सहोरूः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रूश्च वै सुपर्णी च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति। अच्छन्दोर्थं वचनम्। कद्रूः। कमण्डलूः। संज्ञायामिति किम्। कद्रुः। कमण्डलुः॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽञन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति। शार्ङ्गरवी। कापटवी। अञन्तेभ्यः। बैदी। और्वी। जातिग्रहणं चात्रानुवर्त्तते। तेन जातिलक्षणो ङीषनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः। बैदस्य स्त्री बैदी। शार्ङ्गरव। कापटव। गौगुलव। ब्राह्मण। गौतम। एते ऽणन्ताः। कामण्डलेय। ब्राह्मकृतेय। आनिचेय। आनिधेय। आशोकेय। एते ढगन्ताः। वात्स्यायन। मौञ्जायन। एतौ फगन्तौ जातिः। कैकसेयो ढगन्तः। काव्यशैब्यौ यञन्तौ। एहि, पर्येहि। क्रदिकारान्तौ। आश्मरथ्यो यञन्तः। औदपानः। उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति। अराल। चण्डाल। वतण्ड। जातिः॥ भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम्॥ घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम्॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च॥ अत्र यथायोगं ङीबादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति। ञ्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत्। आम्बष्ठ्या। सौवीर्या। कौसल्या। ष्यङ्। कारीषगन्ध्या। वाराह्या। बालाक्या॥ षाच्च यञः॥ *॥ षात्परो यो यञ् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः। शाकेराह्या। पौतिमाष्या। गौकक्ष्या। उत्तरसूत्रे चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दो गर्गादिः। तस्माद्यञि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत्। आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति। आवट्या। प्राचां ष्क एव, सर्वत्र ग्रहणात्। आवट्यायनी॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या आञौ । अग्र्यादिपश्चाद्विमजित्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः कृत्तद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धितसंज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरूपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तदविघातार्थः । यङश्चाबिति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमक्षरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यमित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । अत इञ् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या । बालाक्या । अणिञोरिति किम् । ऋतभागस्यापत्यं, बिदादित्वादञ् । आर्तभागी । गुरूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिञौ । टिड्ढाणञिति ङीबेव भवति । अनार्षयोरिति किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी । कापटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आहिच्छत्री कान्यकुब्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिञोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः,स्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या । येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते दैवदत्त्या यज्ञदत्त्येति, ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । अनर्थिकश्चार्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपत्तिति । चोपयत । चेटयत । शैकयत । बैल्वयत * । सौधातकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, क्षत्रिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य † ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्रि काण्ठेविद्धि इत्येतेभ्यो ऽन्यतरस्यां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । इञन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्तते । तेनोभयत्रविभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण ष्यङादेशः प्राप्तो विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे ऽपत्ये पत्ते विधीयते । तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविद्ध्या । काण्ठेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चित्त्वित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव, इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमानिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यविशेषलक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कम्बल उपगो,रपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति

* वैकल्पयत । पा० २

† गौकक्ष्य । पा० २

किम् । षष्ठ्यन्ताद्यथा स्यात्प्रथमान्तान्मा भूत् । वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाधेत उपगवपत्यमिति । नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोण् ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दो ऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिर्वेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिकृत्याण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदाद् ण्यं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् । अश्वपति । शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् ॥ यमाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यम् । मात्यम् । पैतृमत्यम् ॥ पृथिव्या ञाञौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यञञौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकक्च ॥ * ॥ बाहीकः ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्वपति । अधिपति । बन्धुपति । एते ऽत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

बाह्लीकः । स्त्रे विशेषः । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्यान्नाकारः ॥ * ॥ अश्वत्थामः ॥ लोम्नोपत्यैषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् । औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ गव्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ एयोदयोर्थविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दितेरपत्यं, दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिशब्दात्कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येकइति ङीषं कृत्वा स्त्रीभ्यो ढक् क्रियते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या * ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान । विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन ॥ वष्कयाऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । प्रीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥ पृष, दंशे ॥ भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् ॥ सत्त्वन्तु ॥ सदृशब्दो मतुबन्त आगतनुडको गृह्यते सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण† । दैव ॥ ग्रीष्मादञ्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । ग्रैष्मो त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते न वेदः ॥

स्त्रैपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भवनसंशब्दनाद्ये ऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंसशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीभ्य आगतं, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंस्नम् ।

* विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† सुपर्ण । पा०२

स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकादुत्यर्थं न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनाद्विति, द्विगोरिति षष्ठी । द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तत्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइति किम् । द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, द्विगोरिति स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्येषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्धित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्द्यं हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन वियहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रादित्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्ध्यते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्रइति किम् । कौबलम् । बादरम् । अचीति किम् । गर्गेभ्य आगतम् । गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गेभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्यकयोरलुक् । बिदानामपत्यं युवा युवानौ ।

बैदः । बैदौ । बैदशब्दादत इञि कृते तस्य च दञः एयत्रियार्षञितीति लुकि रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि बैदस्य बैदयोर्वा ऽपत्यं बहवो माणवका, बिदाः । नह्यत्राञ् बहुषूत्पन्नः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थे ऽनुत्पन्नएव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिंश्चिवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा, फाण्टाहृतिमितताभ्यां णफिञौ, फाण्टाहृतः, तस्य छात्रा इति विवक्षितेर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिंश्चिवृत्ते ञ्नन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं तस्मादिञश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः । तस्यापत्यं युवा । वृद्धाट्टक्सौवीरेषु बहुलमिति ठक् । भागवित्तिकः । तस्य छात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते ञिञश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेरश्च चेति छः, तैकायनीयस्तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कापिञ्जलाद्याः । तस्य छात्रा,ण्ये निवृत्ते ञिञश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । ग्लुचुकस्यापत्यं,प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति ग्लुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, ग्लौचुकायन,स्तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, ग्लौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं,भागवित्तीयम् ॥

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिञोर्युवप्रत्ययोः प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यञि कृते यञिञोश्चेति फक्, गार्ग्यायणः । तस्य छात्राः, गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिञः खल्व-

पि, यस्कस्यापत्यं, शिवादिभ्यो ऽण्। यास्क, स्तस्यापत्यं युवा। अणो द्व्यचः इति फिञ्। यास्कायनि,स्तस्य छात्राः। यास्कीयाः। यास्कायनीयाः॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्देशोयं, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्ध्यते। तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टश्चार्थो ऽपत्यमात्रश्चेह गृह्यते। लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम्। उपगोरपत्यमौपगवः। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत्।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्ध्यान्यस्य प्रयोजनम्॥

भानोरपत्यं भानवः। श्यामगवः॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते। गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वे ऽपत्येन युज्यन्ते। अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव। गर्गस्यापत्यं, गार्गिः। गार्गेरपत्यं, गार्ग्यः। तत्पुत्रोपि गार्ग्यः। सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते। अथ वा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नियम्यते। गार्ग्यः। नाडायनः॥

गोत्रादून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः। यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। दात्तायणः। प्रात्तायणः। औपगविः। नाडायनिः। अस्त्रियामिति किम्। दात्ती। प्रात्ती। किं पुनरत्र प्रतिषिद्ध्यते। यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति। अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञायाः युवसंज्ञया बाधितत्वात्। तस्माद्योगविभागः कर्तव्यः। गोत्रा-

द्यूनि प्रत्ययो भवति। ततो ऽस्त्रियाम्। यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवति। युवसंज्ञैव प्रतिषिद्ध्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इञ् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव। अकारान्तात्प्रातिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति। अणोपवादः। दत्तस्यापत्यं, दात्तिः। तपरकरणं किम्। शुभंयाः। कीलालपाः। इत्यतो मा भूत्। कथं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली। शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति। बाहविः। औपबाहविः। अनकारार्थ आरम्भः। क्व चिद्बाधकबाधनार्थः। बाहु। उपबाहु। विवाकु। शिवाकु। वटाकु। उपबिन्दु। वृक। चूडाला। मूषिका। बलाका। भगला। छगला। ध्रुवका। धुवका। सुमित्रा। दुर्मित्रा। पुष्करसत्। अनुहरत्। देवशर्मन्। अग्निशर्मन्। कुनामन्। सुनामन्। पञ्चन्। सप्तन्। अष्टन् ॥ अमितौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्चु। शिरस्। शरावित्। क्षेमवृद्धिन्। शृङ्खलतोदिन्। खरनादिन्। नगरमर्दिन्। प्राकारमर्दिन्। लोमन्। अजीगर्त्त। कृष्ण। सलक। युधिष्ठिर। अर्जुन। साम्ब। गद। प्रद्युम्न। राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥ संभूयाम्भसोः सलोपश्च * ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाह्वर्नामं कश्चित्तस्यापत्यं, बाहवः ॥ संबन्धिशब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा। श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः †। चकारानुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति। जाम्बिः। ऐन्द्रशर्मिः। आजधेनविः। आजबन्धविः। औडुलोमिः ॥

---

* निवाकु। अवाकु। बिन्दु। चूडा। वृकला। भद्रशर्मन्। सुशर्मन्। सुधावन्। माष। एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे।

† राजश्वशुरादिति यत्र भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातृशब्दादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याकङादेशो भवति । सुधातुरपत्यं,सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्फञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्फञ् प्रत्ययो भवति । इञो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, व्रातच्फञोरस्त्रियामिति । ञकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् ञित्स्वरेणैव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यते । गोत्राधिकारश्च शिवादिभ्योणिति यावत् । कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्कु । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्कम्भ * ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडायनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कं चेत्यत्र पठ्यते । शालङ्कायनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति । इञेवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इञोभावस्य । नड । चर । बक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कं च ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर ।

* शुम्भा । शिव शुभंया । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य ॥ कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ अमित्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टुक्रोष्टञ्च । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अय । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत । मिमत । चक्र । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चर्मसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ।

हरितादिभ्योञः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽञन्तेभ्योपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । इञोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्रादिति वर्त्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्यो,को गोत्रादिति वचनात् । सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूत्तरार्थः ॥

यञिञोश्च ॥ १०१ ॥

यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इञन्तात् । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । सुतङ्गमादिभ्य इञित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यञिञौ विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रादित्येव । शरद्वत् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् । शारद्वतो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनको ऽन्यः । दार्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी । ताभ्यामञो ऽपवादः फक् ॥

* एक । वानव्य । शावक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजन । इत्वरा । अंशक । अश्वला । अध्वरादयडय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति । इञोपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते । नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते । किं तर्ह्यनादिः । तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । बिदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽञ्प्रत्ययो भवति । बैदः । और्वः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्त्यएव भवति । पौत्रः । दौहित्रः । अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थे ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्रइत्येव । बैदिः । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् । बाह्वादिराकृतिगण,स्तेनैजेव भवति । बिद् । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदर्भ । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियङ्ग । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ ॥ परस्त्री परशुं च * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते,

* किलात । संबक । शाबली । श्यायक । अलस । एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ बाजाऽसे * ॥ संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रैभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनंजय । मनस । वृत्त । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मन्तु । अलिगु । शङ्कु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अनडुह् । कण्व । शकल । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तित्तिर । भिषज् । भडित । भण्डित । दलभ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उंकत्थ । कुटीगु ॥

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद्बभुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । बाभ्रव्यो भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यञि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोप्यन्तर्गणकार्यार्थः । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसइति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

* असमासे । अशे इति किम् । सौवाजिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसदित्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वातण्ड्यः । आङ्गिरसदिति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोपवादार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वयमपि भवति । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसदित्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति । लुकि कृते शार्ङ्गरवादिपाठाङ्ङीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरसदिति किम् । वातण्ड्यायनी । शिवाद्यणि तु वातण्डी ।

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसदिति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः । आश्मायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खर्ज्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद । क्षत्र । ग्रीवा । काश । गोलाङ्ग्य । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम्र । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश । आत्रेय । नक्त । नड । नड । ग्रीष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला । गिरि । चपल । चुनम । दामक । वैल्य । धर्म । आनडुह्य । पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प । अविष्ठा । वोत्य । पवित्रा ॥ आत्रेयभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव । शिव । खदिर ॥ भरद्वाज आत्रेयें* ॥

भर्गात्त्रैगर्त्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो भवति त्रैगर्त्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

---

* पथ । कण्व । ध्रुव । सूनु । कार्कटक । रुक्ष । तरुक्ष । तलुक्ष । प्रचुल । विलम्ब । विष्णुज । एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्रहनि निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्यो ऽपत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिञादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तत्तत् शब्दो ऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिञं बाधितुम् । यञ्प्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते । तात्यः । तात्यिः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिञा शुभ्रादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः । विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन चफञा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ * । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार । अनभिम्लान † । ककुत्स्थ । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरहृद । जलहृद । परिपिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्त्तनाक्ष । पिटक । पिटाक । तृत्ताक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्वेत । सुपिष्ट । खर्ज्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडरक । तत्तत् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लक्ष । द्रुघ । अयःस्थूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्वाचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ‡ ॥ §

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मः,स्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तत्रामिकाभ्य इति

---

* भण्डेति पा० २ ।

† अनभिग्लानेति पा० २ ।

‡ त्रिवेणीरेवाप्रभृतेस्तत्रामिकाणोपवादस्य द्वाच इति ठको ऽपवाद इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

§ कहूय । कबोध । परल । ग्रीवाक्ष । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्यवमर्शः । ऋदुदानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठक्रो ऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खल्वपि । शिक्षिताया अपत्यं, शैक्षितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः । ऋदुदाभ्यः किम् । चान्द्रभाग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । तत्रामिक्राभ्य इति किम् । शोभनायाः, शौभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका वृष्णयः कुरव इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति, ञ्यो ऽपवादः । अञ्यादिभ्यस्तु परत्वाद्ढगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते । के चिदाहुः । कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरुपनिबद्धेति । अथ वा ऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादय, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं,द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गेणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिषु पाठात्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्नियोगेन

कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाजाच्छिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजाजाच्छिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्याजेयश्चेत् । छागलिरन्यः । शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इति । द्वयमपि चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तत्रामिकाणो बाधके द्वच इति ढकि प्राप्ते ऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते । पीलाया अपत्ये वाण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टाबादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । सौपर्णेयः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थे ग्रहणे इह न भवति । इडबिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐडबिडः, दारदः, इति ॥ बडवाया वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततो ऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥ क्रुञ्चाया अपत्यं, क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्व्यचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तत्रामिकाणोपवादः । दत्तायाः अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्व्यच इति किम् । यामुनः ॥

दूतस्वानिञः ॥ १२२ ॥

स्त्रीयहणं निवृत्तम् । चकारो ढ्रञ इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिञन्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत इति किम् । दात्तिः । प्रात्तिः । अनिञ इति किम् । दात्तायणः । प्रात्तायणः । ढ्रञ इत्येव । मरीचेरपत्यं, मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिञादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचल । शलाकाभू । लेखाभू । विमातृ । विधवा । कृकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा । शालूक । अजवस्ति । शर्कन्धि ॥ लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे ॥ गोधा । कृकलास । अर्णीव । प्रवाहण । भरत । भारम * । मृकण्डु । मघष्टुं । मकष्टु । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचक्षस् । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप । कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्माशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्धपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुदृष्टि । जरतिन् । बलिवर्दिन् । वियज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर ॥ †

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । काश्यपइति किम् । वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

भ्रुवो वुच्च ॥ १२५ ॥

---

* भारतेति पा० २ ॥

† स्थूल । सकण्डू । मकुं । यमष्टु । कष्टु । सुकण्ड । मकण्ड । गुद । रुद । कुशेरिका । शकल । शबल । उप । अजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

भूशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वुगागमः। भौवेयः ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनङादेशः। स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणं, प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्,इतरेषामुभयार्थम्। कल्याणिनेयः। सौभागिनेयः। दौर्भागिनेयः। हृद्भगसिन्ध्वन्तहृत्युभयपदवृद्धिः। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बन्धकी। अनुवृष्टि। अनुसृष्टि। जरती। बलीवर्दी। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुलटा। परूपं निपातनात्। कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति,तत्सन्नियोगेन च वा इनङादेशो भवति। आदेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पूर्वेणैव सिद्धः। कौलटिनेयः। कौलटेयः। या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्ति, ततः क्षुद्राभ्यो वेति परत्वाड् ढक्रा भवितव्यम्। कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति। चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ चटकाया अपत्यं स्त्री, चटका * ॥

गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति। गौधेरः। शुभ्रादिष्वयं पठ्यते। तेन गौधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति।

* चटकेत्यस्याग्रे ज्ञादित्वाट्टाबित्यधिकं पुस्तकान्तरे।

गौधारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति । आरभ्वचनमनर्थकं,रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्योऽपि भवतीति । जाडारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

ढ्रगनुवर्तते,न ञारक् । क्षुद्रा अङ्गहीना धर्महीना* श्च । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वापत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति । ढकोपवादः । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसृशब्दादपत्ये छणप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्वस्रीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्ययो ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति । छणप्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वस्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पादुचनस्ततः पूर्वेणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विश्रि । कुद्रि । अजवस्ति । मित्रयु† ॥

* शीलहीनाश्चेति पा० २ ।

† फलि । अलि । दृष्टि । एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिञोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥ राजन्यो भवति,क्षत्रियश्चेत् । राजनोन्यः ॥

क्षत्राड्डः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ढकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलाद्ञखञौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पक्षे खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खश्च । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः ॥ १४३ ॥

* महाकुलशब्दादञखञौ प्रत्ययौ भवतः । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः खश्चेति पा० २ ।

स्वसृशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वस्रीयः ॥

भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छश्च । अणोपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे ऽकारमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोत्र नास्त्येव । पाप्मना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामपवादः । रैवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह । कुक्कुटात्त * ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्यो जाल्मः । गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या अपत्यं, ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः । गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् । औपगविर्जाल्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्येयो माणवकः ॥

दृङ्वाट्कौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवि-

* वृकबन्धु । चामरयाह । ककुदात्त । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

त्तिकः । तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पक्षे यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः । पक्षे तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभ्रादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठञ्बहुलं ततः ॥

वृद्धयहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगवित्रज्जाल्मः । कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्त्यः सौवीरगोत्रएव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

फेञ्फक् च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिञो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारात् । फिञन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ्, तस्यापत्यं, यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिञन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः ।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवादः । अल्याच्तरस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारविहृं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेर्यञिञोश्चेति फक् । मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुर्वादिभ्यो ण्य इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स तु क्षत्रियात्तद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुक्ा भवितव्यमयं तु श्रूयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात्फिञपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्दोत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किं चिह्नेन रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः । पुंवद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषायां वैन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनो । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य क्षात्रा वामरथ्याः । वामरथानि संघाङ्कलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्त्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वावदूक ॥ सम्राजः क्षत्रिये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोष्णीषि । गणकारि । कैशोदि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । एरक । आम्र । दर्भ । केशिनी ॥ वेनाच्छन्दसि ॥ शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यंकार । वडभीकार । शङ्कु । शाक । पथिकारिन् । मूढ । शकन्धु । कर्तृ । हर्तृ । शाकिन् । दूनपिण्डी* ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्सातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारूणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

* विस्फोटक । काक । स्फाण्टक । शाकिन् । घातकि । धेनुजि । बुद्धिकार । एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इञपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । तत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणार्यमिञ् बाध्यते न तु ण्यः । तक्षणोपत्यं, ताक्षणः । ताक्ष्ण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्दोत्र पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वार्ष्यायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते स च क्षत्रियवचनः । औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इञेव भवितव्यम् । तथा च ण्यक्षत्रियार्षञितो इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस् । शाठ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । याम्य । नील । अमित्र । गौकक्ष्य । कक्ष । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । क्षैतयत । ध्वाजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरट्ट । वह्लका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोपवादः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते ॥ कोसलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते ।

---

* तौन्तवायिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ऋष्य । भीत । जाजल । रस । लावक । ध्वजवट । वसु । बन्धु । आवन्थका । सुयामन् । एते ऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

तथा च स्मृत्यन्तरम् ॥ दृगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युद्वादिष्टस्येति ॥ दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥

अणो ह्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् ह्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । दूञोपवादः । कार्त्रायणिः । हार्त्रायणिः * । अण इति किम् । दात्तायणः । ह्यच इति किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणत्र प्रपञ्चः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । आम्रगुप्तायनिः । यामरत्तायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आम्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम् । यान्नदत्तिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहणमन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । दूञादयपवादो योगः । उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेपि भवन्ति । वाकिनिः । गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धस्तस्मिन्नेन कुगागमोन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकाद्यः फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं संपद्यते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः । वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

* यास्क इति शिवादिभ्योण् । यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । श्लुचुकायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् । श्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वेऽपि ते विकल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिद्धयति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । क्व चित्र भवत्येव । दात्तिः । प्रात्तिः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन षुगागमः समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यार्थोत्र नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुग्भवति । अपत्यविवक्षायां त्वणेव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्धयति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशोयं संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौण्डिन्यः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादिस्तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि षष्ठ्या विपरिणम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशब्दोवधारणार्थो युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पैत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्र.दौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवंश्यार्थोयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते * ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पैत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तरप्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरेति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

* दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते इति पद्यार्धमधिकं कुत्र चित् ।

ऋनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पत्ते गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्तभावात् । गार्ग्यो जाल्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्त्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । द्रुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः । पौरवः । क्षत्त्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहिः ॥ क्षत्त्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्त्रिय राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वुञोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्त्रियाभिधायिनौ ताभ्यामञपवादे वृद्धादिति ञ्यङि प्राप्ते पुनरञ्विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

ह्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियाभिधायिनो ह्यचो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । अञोपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौह्मः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्यङ् प्रत्ययो भवति । अञोपवादः । वृद्धात्तावत् । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इकारान्तात् । आवन्त्यः । कौन्त्यः ।

कोसलाजादयोरवृद्ध्यर्थं वचनम् । कौसल्यः । आजाद्यः । तपरकरणं किम् । कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियाड् ञ्यण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्ड्यः । अन्यस्मात्पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव । आम्बष्ठो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाच्चादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो भवति । ञ्णञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः । नैषध्यः । नैषध्यः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या अपत्यं, द्व्यच इति ढक् । साल्वेयः ॥ ञ्णपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य निवासः साल्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति । ञ्णोरपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राजनीत्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते, न तु पूर्वं, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यनेन विहितस्याञो लुगुच्यते । कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् ॥ * ॥ कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च * ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति । अवन्तिकुन्तिभ्यां ञ्यङः कुरोर्ण्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । स्त्रियामिति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मद्री । दरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति । अतश्चेत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् । पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारूषी । कैकेयी । यौधेयादिभ्यः । यौधेयी । शौभ्रेयी । शौक्रेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । पाञ्चमिकस्याञः पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञावित्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेत्यनेन लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं पर्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पर्शूः । रत्नाः । असुरी । तया चोक्तं "यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वाद्यणो लुगिति" । भर्ग । कारूष । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्याल । उरश † । कौरव्य । भर्गादिः । यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । यावाणेय । वार्त्तेय । धार्त्तेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चशब्दरहितं सूत्रं दृश्यते ।

† उरस । पा०२

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः शब्दाद्रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । कौसुम्भम् । रागादिति किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति । उपमानाद्भविष्यति, काषायाविव काषायौ । हारिद्राविव हारिद्रौ । द्वैपत्रैयाघ्रादाञ्जाति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥ नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्तव्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः ॥ * ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः, कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते । पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ।

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य राज्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते ऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेषइति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्विहितः पूर्वेण, विशेषार्थोयमारम्भः । श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । श्रावणी आश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे । अद्य राधानुराधीयम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् दृष्टं साम चेत्तद्भवति । क्रुञ्चेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्ठक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठगवक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वत्र ठगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामनि अण् वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्टं साम, औशनसम् । औशनम् ॥ जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरखिधी-

यते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोण् प्राप्तः कालठञा बाधितः सन्निवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति पुनर्विधीयते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शातभिषजः ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वैतीयीकम् । तार्तीयीकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या ॥ गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ * ॥ दृष्टं साम्नेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद्वुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डिद्वा विधीयते ।
तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद्दृष्टं साम्नेत्यस्मिन्नर्थे ड्यत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ऋणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वरार्थम् । डित्करणं किमर्थं, यथतोश्चातदर्थइति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमाने ऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं यथतौ डितौ ।
ग्रहणं मा ऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः । काम्बलः । चार्मणः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिरवेष्टितः । तेनेह न भवति । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्राद्ञ् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपपदान्तरे प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययो ऽपूर्वत्वे द्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अखिधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्र. सिद्धेः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । मार्ल्लिकः । कार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् । पाणावुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः स्तीराद्धुञिति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतइति किम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षमित्युच्यते । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्राः अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः । भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्नि संस्कृतं, दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वक्ष्यति तेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्वित्शब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्भवत्ता । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यतइति । मासार्द्धमाससंवत्सराणामेषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः । पौषोऽर्द्धमासः । पौषः संवत्सरः । इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्रइति । मृतकमासे च न भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं, नह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्भवत्तेति तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोयं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी । अथ वा पूर्णो मासः पूर्णमासः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैचीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठगविधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रावणः । श्रावणिकः । कार्त्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रं

हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कस्या देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति, उपमानाद्भविष्यति । महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञिति यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वेणैवाणप्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोध्यायः ॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ अपान्नप्तृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपांनप्त्रियम् । अपोनपाद् अपांनपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

क च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ अपान्नप्तृ इत्येताभ्यां कप्रकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रीयं हविः । अपान्नप्त्रीयम् । योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः ॥ कप्रकरणे पैङ्गलायनीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गलायनीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् ॥ शतरुद्राच्छश्च घश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्रियम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छश्च, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ष्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ष्यणप्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वाय्यम् । ऋत्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढगवक्तव्यः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्ठञिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेष्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोस्मिन्वर्तते, नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ पूर्णमासो ऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । ताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि षिच्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि षिच्च । पितामही । मातामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसञो वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध,मविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलाविष्फलात्पिञ्जपेञौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्फलस्तिल,स्तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् । अचित्ताट्ठक् वक्ष्यति, अनुदात्तादेरञ्, गोत्राद्ढुञ्, प्रतिपदं च केदाराद्यञ्चेत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । बाकम् । इनित्रकट्यचश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥ गुणादिभ्यो यामञ्वक्तव्यः ॥ * ॥ गुणयामः । करणयामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः * ॥

* गुणादिभ्य इत्यारभ्याकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भिक्षादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। भिक्षाणां समूहो, भैक्षम्। गार्भिणम्। युवतिशब्दोत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति भस्याढे तद्धितइति। युवतीनां समूहो, यौवतम्। भिक्षा। गर्भिणी। क्षेत्र। करीष। अङ्गार। चर्मिन्। धर्मिन् *। सहस्र। युवति। पदाति। पद्धति। अथर्वन् †। दक्षिणा। भूत ‡॥

गोत्रोक्षोष्ट्रारभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्स-मनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव। औपगवानां समूहः, औपगवकम्। कापटवकम्। उक्षन्। औक्षकम्। उष्ट्र। औष्ट्रकम्। उरभ्र। औरभ्रकम्। राजन्। राजकम्। राजन्य। राजन्यकम्। राजपुत्र। राजपुत्रकम्। वत्स। वात्सकम्। मनुष्य। मानुष्यकम्। अज। आजकम्। "प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान" इति यलोपो न भवति आपत्यस्य च तद्धिते नातीति॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम्॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये। अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः। केदाराणां समूहः, कैदार्यम्। कैदारकम्॥ गणिकायाश्च यञ्वक्तव्यः॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गाणिक्यम्॥

---

* चर्मन्। धर्मन्। इति पा० २।

† अथर्वन्। इति पा० २।

‡ विषय। क्षेत्र॥ वृक्षादिभ्यः खण्डः॥ वृक्षखण्डः। तरुखण्डः। वृक्ष। तरु। पादप। इत्यधिकमत्र पुस्तकद्वये। तत्रैकस्मिन् पुस्तके "वृक्षादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति। वृक्षषण्डः। तरुषण्डः"। इति पा० २।

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । कवचिनां समूहः, कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः, पृष्ठ्यः ॥ ऋहः खः क्रतौ ॥ * ॥ ऋहां समूहो, ऽहीनः क्रतुः । क्रताविति किम् । आर्हः । खण्डिकादिषु दर्शनादञ्भवति ॥ पर्शवाणस्वक्तव्यः ॥ * ॥ पर्शूनां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥ वातानां समूहो, वातूलः * ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । कपोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः, खाण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालवशब्दोत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वपदेवाञि सिद्धे वचनं गोत्रयुञ्बाधनार्थम् ।

---

* वातादित्यारभ्य वातूल इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ननु च परत्वादजा वुञ् बाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिरस्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति वुञि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति वुञ् भवति । वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् * ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।
गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं तदन्ताच्च च सर्वतः ॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।
सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वुञा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भिक्षुक । शुक्र । उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । गोत्रचरणाद्वुञित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चरणाद्धर्मान्नायययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेपि । काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् † ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहः, आपूपिकम् ।

* गोत्रलक्षणो वुञेव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मे न कोपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति वार्तिककारो गोत्रचरणाद्वुञित्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषं 'चरणाद्धर्मान्नायययोरिति वक्ष्यति' तद्भगवतः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

शाष्कुलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो ऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूह, आश्वम् । अश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । पाशानां समूहः, पाश्या । तृण्या * । प्राश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ‡ ॥

दूनिचकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् दूनि त्र कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्य दूनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादिराकृतिगणः ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्यच् प्रत्ययः ॥ * ॥ नरस्क-

* अत्र स्तोलिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योगविभाग उत्तरार्थः । पा० २ ।

न्धः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः ॥ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् * ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषयशब्दो बहूर्थः । क्व चिद्ग्रामसमुदाये वर्त्तते, विषयो लब्ध इति । क्व चिदिन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः, शैबः । औष्ट्रः । देश इति किम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्त्तकः । राजन्य । दैवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसाति । बैल्ववन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वल । आर्जुनायन । संप्रिय । दात्ति । ऊर्णनाभ † ॥

भैरिक्यादैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भैरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देश इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भैरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐषुकार्यादिभ्यः । ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भैरिकि । वैपेय । भैलिकि । चैटयत । काणेय । वाणिजक । वालिज । वालि-

* कमलादिभ्य इत्यारभ्य कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ एकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

† आप्रीत । अवीड । वैतिल । वात्रक । एते ऽनाधिकाः पुस्तकान्तरे ।

ज्यक । शैकयत । वैकयत । भैरिक्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्वात्तायण । च्यायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्राण । दात्तायण । शयण्ड । तार्ण्यायण । शौभ्रायण । सायण्डि । शौण्डि । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव * ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इतिकरणस्तत्तश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् । अनुष्टुम्मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् । उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रयत्नेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथनात्प्रकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थेउपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥

सेास्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं, प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्धृभ्यः । आहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य, आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्रामइति किम् । सुभद्रा प्रयो-

* अलायत । औलालायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

जनमस्य दानस्य। प्रयोजनयोद्भ्य इति किम्। सुभद्रा प्रेतिका ऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति। यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति। इतिकरणस्तत्श्चेद्विवक्षा। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा। मौष्टा। प्रहरणमिति किम्। माला भूषणमस्यां क्रीडायाम्। क्रीडायामिति किम्। खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः। अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः। क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। घञ इति प्रकृतिनिर्देशः। इतिकरणो विवक्षार्थः। घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययो भवति। घञ इति क्रुद्ग्रहणं तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते। श्येनपातोस्यां वर्त्तते श्यैनंपाता। तैलंपाता। घञ इति किम्। श्येनपतनमस्यां वर्त्तते। क्रियेति किम्। प्राकारो ऽस्यां वर्तते। अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते। यावता द्वयमपि प्रकृतमेव। क्रीडायामित्यनेन तत्संबद्धुम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि संभाव्येत। सामान्येन चेदं विधानम्। दण्डपातो ऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः। मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति। छन्दोधीते, छान्दसः। वैयाकरणः। नैरुक्तः। निमित्तानि वेद, नैमित्तः। मौहूर्त्तः। औत्पातः। द्वितीयाग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये। अणोपवादः। अग्निष्टोममधीते वेद वा, आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थादिभ्यः। औक्थिकः। लौकायतिकः। सूत्रान्तात्। वार्त्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः॥ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते॥ कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः। अणेव भवति। उक्थशब्दः केषु चिदेव सामसु रूढः। यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय दृष्यते, किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। उक्थमधीते, औक्थिकः। औक्थिक्यमधीतइत्यर्थः। औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात्॥ विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम्॥ * ॥ वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। गौनक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। मातृकल्पिकः। पाराशरकल्पिकः॥ विद्या च नाङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा॥ * ॥ अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। सांसर्गविद्यः। त्रैविद्यः॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठञ्वक्तव्यः॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणम्, इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः॥ सर्वसादेर्द्विगोश्च लः॥ * ॥ सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सादेः। सर्वार्त्तिकः। ससंग्रहः। द्विगोः। द्विवेदः। पञ्चव्याकरणः॥ अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च॥ * ॥ अनुसूर्नाम ग्रन्थ, स्तमधीते, आनुसूकः। लाक्षिकः। लाक्षणिकः॥ इकन्यदोत्तरपदात्॥ * ॥ पूर्वपदिकः * ॥ शतषष्टेः पथिकन् पथो बहुलम्॥ * ॥ शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी। बहुलग्रहणादणपि भवति। शातपथः। षाष्टिपथः। उक्थ। लोकायत। न्याय। न्यास। निमित्त। पुनरुक्त। निरुक्त। यज्ञ। चर्चा। धर्म। क्रमेतर। श्लक्ष्ण। संहिता। पद। क्रम। संघात।

---

* इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्॥ पदोत्तरपदिकः। अन्ये तु पदोत्तरपदादिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते। तन्मते पूर्वपदिकः। उत्तरपदिकः। पा० ॥ २ ॥

वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तात्सूत्रान्तादकल्पादे,र्विद्या चानङ्गलक्षधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्योतिषि ॥ अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शतषष्टेः पथः पिकन् बहुलम् ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते, ऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्त्वर्थेनात इनिठनाविति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्मादुत्रपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्त,स्तमधीते, वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अथर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदितृत्वस्य लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका

वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, माहावार्त्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोपधादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ९९ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कठाः । मौदाः । पैप्पलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि । ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् । यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं,मिह तद्विषयता मा भूत् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ९७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्तत्श्चेद्विवक्षा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्थीयापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ९८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु संबध्यते ।

सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिखा । कुशाम्बेननिर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावा-न्निवासो देशः, आर्जुनावो देशः । शैबः । औदिष्टः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वो समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्य-स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदि-शम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः संबध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोपवादः । अरडु । आरडवम् । कतु । कातवम् । कर्कटेलु । कार्क-टेलवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुब्भवति । इक्षुमती । अञधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योणः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अङ्गं यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादञप्र-त्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । ऐषुकावतम् *। सैध्रकावतम् । बह्वजङ्गादिति किम् । आहिमतम् । यावमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्त्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

* ऐकटावतम् । पा० २ ।

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु। अणोपवादः। यथासंभवमर्थाः संबध्यन्ते। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दैर्घवरत्रः। कापिलवरत्रः॥

उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोपवादः। अबहुजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तः कूपो, दात्तः। गौप्रः। उदगिति किम्। दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वणेव। दात्तः। गौप्रः। स्वरे विशेषः। महती सूक्ष्मेक्षिका वर्त्तते सूत्रकारस्य॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम्। संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोपवादः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। संगतः कलः, संकलः। संकलेन निर्वृत्तः, सांकलः। पौष्कलः। संकल। पुष्कल। उदुप। उडुप। उत्पुट। कुम्भ। विधान। सुदत्त। सुदत्त। सुभूत। सुनेत्र। सुपिङ्गल। सिकता। पूतीकी। पूलास। कूलास। पलाश। निवेश। गवेष। गम्भीर। दूतर। शर्मन्। अहन्। लोमन्। वेमन्। वरुण। बहुल। सङ्गोज। अभिषिक्त। गोभृत्। राजभृत्। गृह। भृत। भल्ल। माल। वृत्॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राचाम् ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च। ञ्याप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणो ऽपवादः। सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि। सौवीरे तावत्। दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दात्तामित्री। साल्वे। विधूमाग्निना निर्वृत्ता, वैधूमाग्नी। प्राचि खल्वपि। ककन्देन निर्वृता, काकन्दी। माकन्दी। माणिचरी। जारुधी॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः*। अत्र उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः। सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम्। वार्णवम्। अणग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम्। सौवास्तवी नदी। सुवास्तु। वर्णु। भण्डु। खण्डु†। सेचालिन्। कर्पूरिन्। शिखण्डिन्। गर्त। कर्कश। शटीकर्ण। कृष्ण। कर्क। कर्कन्धूमती। गोह्य‡। अहिसक्थ। वृत्॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। कूपलक्षणस्याञो ऽपवादः। रोणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते। रोणीशब्दः सर्वावस्थोणप्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च। रौणः। आजकरौणः। सैंहिकरौणः॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाञोपवादः। कार्णच्छिद्रिकः कूपः। कार्णवेष्टकः। कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम्। त्रैशङ्कवम्॥

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्यफक्फिञिञ्यकक्ठको ऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराद्धकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

वुञादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः। अणोपवादः।

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्र चित्।

† कण्डु। पा० २।

‡ गाहि। पा० २।

यथासंभवमर्थसंबन्धः। अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति। आरीहणकम्। द्रौघणकम्। अरीहण। द्रुघण। खदिर। सार। भगल। उलन्द। साम्परायण। क्रौष्ट्रायण। भास्त्रायण। मैत्रायण। त्रैगर्त्तायन। रायस्पोष। विपथ। उद्दण्ड। उदञ्चन। खाडायन। खण्ड। वीरण। काशकृत्स्न। जाम्बवन्त। शिंशपा। किरण। रैवत। बैल्व। वैमतायन*। सौसायन। शाण्डिल्यायन। शिरीष। बधिर†। अरीहणादिः॥ कृशाश्वादिभ्यश्छण्प्रत्ययो भवति। कार्शाश्वीयः। आरिष्टीयः। कृशाश्व। अरिष्ट। अरीश्व। वेश्मन्। विशाल। रोमक। शबल। कूट। रोमन्। वर्वर। सुकर। सूकर। प्रतर। सदृश। पुरग। सुख। धूम। अजिन। विनता‡। अवनत। विकुघास। अरुस्। अवयास§। मौद्गल्य। कृशाश्वादिः॥ कश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति। कश्यकः। न्यग्रोधकः। कश्य। न्यग्रोध। शिरा। निलीन। निवास। निधान। निवात। निबद्ध। विबद्ध। परिगूढ। उपगूढ। उत्तराश्मन्। स्थूलबाहु। खदिर। शर्क्करा। अनडुह्। परिवंश। वेणु। वीरण॥। कश्यादिः॥ कुमुदादिभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति। कुमुदिकम्। शर्क्करिकम्। कुमुद। शर्क्करा। न्यग्रोध। इत्कट¶। गर्त्त। बीज। अश्वत्थ। बल्बज। परिवाप। शिरीष। यवाष। कूप। विकङ्कत**। कुमुदादिः॥ काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति। काशिलम्। वाशिलम्। काश। वाश। अश्वत्थ। पलाश। पीयूष। विश††। तृण। नर। चरण।

---

* मैमतायण। पा० २।

† वैगर्तायण। गोमतायण। सौमतायण। खाण्डायण। विपाश। सुयज्ञ। जम्बु। सुशर्म। एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

‡ वनिता। पा० २।

§ अयावस्। पा० २।

॥ खण्ड। परिवृत्त। कर्दम। अंशु। एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

¶ उत्कट। पा० २।

** कण्टक। कङ्कट। संकट। पलाश। त्रिक। कत। दशग्राम। पुस्तकान्तरे एते ऽधिका अत्र गणे।

†† विस। पा० २।

कर्ट्रम । कर्पूर । कण्टक । गृह । काशादिः * ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण । नड । बुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका † । बन्धुका । ध्रुवका । क्षिपका । न्यग्रोध । दर्कुट ‡ । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः । अश्मन् । यूष । रूष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । मग । शिखा §। अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ‖ । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । कुगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल ¶ । सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् । संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थ्य । यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह । नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुल्यम् । बल । वुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥ पत्तादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पात्तायणिः । तौपायनः । पत्त । तुष । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्यन्य च । ** पत्तादिः ॥ कर्णादिभ्यः फिञप्रत्ययो भवति ।

---

* आवास । नड । वन । वधूल । बर्बर । एते त्रय गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† फलका । पा० २

‡ बुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकंटा । मंकट । सुक । मेहा । एते त्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ यूथ । रूष । नद । नख । काट । पांस । एते त्रय गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‖ गोहित । पा० २ ।

¶ चर्क । चक्रपाल । उशीर । सुरस । रोह । तमाल । कदल । सप्तल । एते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः ॥

** कुम्भ । सीरज । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् । हंसका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । एते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

कार्णोर्यानिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अनुश । शल । डुपद । अनडुह । प्राञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत् * । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इञप्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । त्रिय । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादिः ॥ प्रगदिन्नादिभ्यो ऽयः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । प्रगद्यादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा † । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम । अश्वत्थ । शाल्मली । कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मधुकर्ण ‡ । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दो ऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोपि तत इष्यते, तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्भवति । तथा चोक्तं शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा, स्तस्य वनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदे ऽभिधेये लुब्भवति । यामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः, पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्माः । पुण्ड्राः । इह कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो § जनपद, इति । तन्नाम्नीति वर्त्तते । न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति ॥

---

* अर्क । लूष । स्फिक् । नावत् । एते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः ।

† विनद्ध । निबद्ध । विरुद्ध । मूल । एते अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ॥

‡ कुन्द । मधुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । एते ऽधिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

§ वैतस इति पा० २ ।

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्भवति । अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । शङ्खी । शाल्मलयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्या अदूरभवो ग्रामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वो गोदौ † । आलिङ्गायन । पर्णी । शङ्खी । शाल्मलयः । सदाण्डी । वणिकि । वणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला । उरशा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्भवति । वाग्रहणं किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । शर्कराशब्दादैत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति । शर्करा । शार्करम् । गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितो च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं षड्रूपाणि भवन्ति । शर्कूरा । शार्करम् । शर्करिकम् । शार्करकम् । शार्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दाट्ठक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवमर्थसंबन्धः । शार्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तच्चास्य देशस्य विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्मान्न भवति । भागीरथी । भैमरथी । मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

---

* कन्दुक इति पा० २ ।

† पूर्वेण गोदौ । अपरेण गोदौ इति । पा० २ ।

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अनद्यर्थ आरम्भः। मधुमान्। विसवान्। मधु। विस। स्थाणु। मुष्टि*। दृतु। वेणु। रम्य। चत्त। कर्कन्धु। शमी। किरीर। हिम। किंशरा। शर्पणा। मरुत्। मरुव। दार्वाघाट। शर। इष्टका। तक्षशिला। शक्ति। आसन्दी। आसुति। शलाका। आमिधी। खडा। वेटा। मट्टादिः॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम्॥ * ॥ महिष्मान्नाम देशः॥

नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। नड्वलम्। शाद्वलम्॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। शिखावलं नाम नगरम्। मतुप्प्रकरणेपि शिखाया वलज् वक्ष्यति। तदर्थं वचनम्॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबन्धः। उत्करीयम्। शफरीयम्। उत्कर। संफल†। शफर। पिप्पल। पिप्पलीमूल। अश्मन्। अर्क। पर्ण। सुपर्ण। खलाजिन। दडा। अग्नि। तिक। कितव। आतप। अनेक। पलाश। तृणव। पिचुक। अश्वत्थ। शकात्तुद्र। भस्त्रा। विशाला। अवरोहित। गर्त्त। शाल। अन्य। जन्या। अजिन। मज्ज। चर्मन्। उत्क्रोश। शान्त। खदिर।

* हृष्टि। इति पा० २।

† संकर। इति पा० २।

शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृत्त । इन्द्रवृत्त । आर्द्रवृत्त । अर्जुनवृत्त । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुर्अर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । बिल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तृण । दृक्षु । काष्ठ । कपोत ॥ कुञ्चाया ह्रस्वत्वं च ॥ तत्तच्चलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेषइत्यधिकारोयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योन्योर्थः शेषः, तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहाद्यस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किं च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादेशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा जायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्रावारपाराद् घखौ । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते, चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः * । दृषदि पिष्टाः, दार्षदाः सक्तवः । उलूखले तृणम्, औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दृश्यां दृश्यते, चातुर्दर्शं रक्त इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घखावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विगृहीतादपीष्यते ॥ अवारीणः । पारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

* रासनो रसः । स्पार्शनः स्पर्शः । इत्येकस्मिन्पुस्तके ऽधिकम् ।

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । कात्रेयकः । औम्भेयकः । कत्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती* । ग्राम । उख्या ॥ कुल्यायाश्च यलोपश्च ॥ कत्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षियीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलंकार इत्येतेषु ज्ञातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् । कौलोन्यः । कौक्षेयको भवत्यसिश्चेत् । कौक्षोन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलंकारश्चेत् । ग्रैवोन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । के चित्तु पूर्वनागरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गौरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दार्वा । दाल्वा । वासेनकी ॥ वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥

कापिशीशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । षकारो ङीषर्थः । कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ बाह्ल्यूर्दर्षाद्वीभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बाह्लायनी । और्द्वायनी । पार्द्वायनी ॥

* चर्मती । इति पा० २

रङ्कोरमनुष्ये ऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्कुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्ष्फञ्च शैषिकौ ऽमनुष्येऽभिधेये । राङ्कवो गौः । शङ्कवायणो गौः । अमनुष्यइति किम् । राङ्कवको मनुष्यः । ननु च रङ्कुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्थयोर्वृत्तिरिति मनुष्ये परत्वाद्वुञैव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्ग्रहणेन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्कवः कम्बल इति ष्फग् न भवति । विशेषविहितेन च फक्ञा ऽणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणमपि क्रियते ॥

दिग्प्राग्यपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात्तु कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥

कन्थाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्थिकः ॥

वर्ण्णो वुक् ॥ १०३ ॥

कन्थाया इत्येव । वर्ण्णो या कन्था तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोपवादः । वर्ण्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्ण्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दादयं प्रत्ययः । तथाहि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहक्ङतसित्रेभ्यस्त्यबविधिर्यो ऽव्ययात्स्मृतः ।
निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशे नियमे तथा * ॥

अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं किम् । औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः † । वृद्धात्तु ष्ठो भवति ।

---

* इदं पद्यार्धं कुत्र चिन्नास्ति ।

† पारस्त इत्यस्याग्रे ऽव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

आरातीयः ॥ त्यन्नेर्ध्रुवे ॥ * ॥ नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ निसो गते ॥ * ॥ निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्प्रश्चण्डालादिः ॥ आविसश्छन्दसि ॥ * ॥ आविस्शब्दाच् छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्टो वर्तते ॥ अरण्याण्णो वक्तव्यः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥ उत्तरादाहञ् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यःश्वसो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्यो ऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । श्वसस्तुट् चेति ठञपि तृतीयो भवति । शौवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ ञ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात् । वार्करूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्नादिति नेत्वं, बहुव्रीहिप्रत्ययपूर्वाद् मा भूदिति । बाहुरूप्यम् । अणेव भवति * ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयाद् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्यो ऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

---

*. स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचो ऽन्तोदात्ताद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । प्राधुरम् * । बह्वच इति किम् । ध्वजो । ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शर्करीधानशब्दे लित्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः † । पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्तत्रयुञ्जिठयोरपवादः । यथा । गौष्ठी, नैतकीति ‡ । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः प्राचामिति वुञोपवादः । वाहीकशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते परं ढं बाधितुम् । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । पलदी । परिषत् । यक्ञ्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर । वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उदयान §। पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाश्छात्राः । गौकक्षाः ‖ ॥

---

* माधुरमिति पा० २ ।

† वैयतक इति पा० २ ।

‡ नैकेतीति पा० २ । एकस्मिन्पुस्तके, ऽपरस्मिन्वैधिकीति पा० २ ।

§ पत्त । कललकीट । कललकीकटा । गोष्ठी । नैधिकी । नैकेती । सकल्लोमन् । इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

‖ गोत्रइति किम् । कण्वो देवता ऽस्य काण्व, स्तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दूञश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव। गोत्रे यः इञ् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। दात्ताः। प्रात्ताः। माहकाः। गोत्रइत्येव। सैातङ्गमेरिदं सैातङ्गमीयम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिञन्तादण् प्रत्ययो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते। चैदीयाः *। पौष्कीयाः। काशीयाः। द्व्यच इति किम्। पाचागाराः। प्राच्यभरतेष्विति किम्। दात्ताः। काशीया इति कथमुदाहृतं, यावता काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम्। नैतदस्ति। देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं चैदि†शब्देन साहचर्यात्। गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति। ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्रइति नानुवर्त्तते। सामान्येन विधानम्। वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोपवादः। गार्गीयः। वात्सीयः। शालीयः। मालीयः। अव्ययतीरूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधींस्तु परत्वाद्बाधते ॥

भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव। भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। छस्यापवादौ। सकारः पदसंज्ञार्थः। भवतस्त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञा। भावत्कः। भवदीयः। अवृद्धात्तु भवतः शतुरणेव भवति। भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्ठञ् ञिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। ठकार उच्चारणार्थः। ञकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशेनुबन्धः। स्त्रीप्रत्यये विशेषः। काशिकी। काशिका। बैदिकी। बैदिका। वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते,

* बैदीया इति पा० २।
† बैदीति पा० २।

ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः। देवदत्तशब्दः पठ्यते तस्य एङ् प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा। दैवदत्तिकः। वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा। दैवदत्तः। कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या दैवदत्तीया दैवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापवादे काश्यादित्वाट्टञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम्। तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयं, सा क्वे कर्त्तव्ये भवति ठञ्ञिठयोर्ने भवतीति। काशि। चेदि *। संज्ञा। संग्राह। अच्युत। मोहमान। शकुलाद। हस्तिकर्ष। कुदामन्†। हिरण्य। करण। गोधाशन। भैरिकि। भैलिकि। अरिन्दम। सर्वमित्र। देवदत्त। साधुमित्र। दासमित्र। दासग्राम। सौधावतान। युवराज। उपराज। सिन्धुमित्र। देवराज॥ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्॥ आपत्कालिकी। आपत्कालिका। और्ध्वकालिकी। और्ध्वकालिका। तात्कालिकी। तात्कालिका॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ ११७॥

वृद्धादित्येव। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। क्वस्यापवादौ। शाकलिकी। शाकलिका। मान्यविकी। मान्यविका॥

विभाषोशीनरेषु॥ ११८॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च। उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः। आहूजालिकी। आहूजालिका। आहूजालीया। सौदर्शनिकी। सौदर्शनिका। सौदर्शनीया॥

औदक्शे ठञ्॥ ११९॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तते। उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात्। उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। नैषादकर्षुकः।

---

* बैदीति पा० २।

† कुनामचिति पा० २।

शाबरजम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आढ्यकजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नार्पितवास्तुकः । पूर्वेणैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मल्लवास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुद्देशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रस्थ पुर वह इत्येवमन्ताद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वृद्धाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ह्रस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः । फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ह्रस्यापवादः । पाटलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी । माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

* केण इति ह्रस्व इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शालजम्बुक इति पा० २ ।

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशादिति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । औषुष्टकः । श्यामायनकः । तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाधकबाधनार्थं गर्त्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्त्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवध्योरित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्छयोरपवादः । अवृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः । कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीढाः । अजक्रन्दाः । आजमीढकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् । दार्वाः । जाम्ब्वाः । दार्वकः । जाम्बवकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । काजङ्गराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः । विषययहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्त्तन्यः । वार्त्तनः* । अप्ययहणं किम् । यावता वृद्धात्पूर्वेणैव सिद्धं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशादित्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कच्छाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्चावृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छणोपवादः । दारुकच्छकः । पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्त्तकः । चाक्रगर्त्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति

---

* वर्तनी च वर्तनो च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति । सङ्घविवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वार्तनः । इति पा० २ ।

शैषिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः * । पाथेयशब्दः पठ्यते तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहानर्त्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं, वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुञिष्यते । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्रत्र भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । खण्ड † । शशादन । आर्ज्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । माषस्थली । राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । भक्तास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आञ्जीकूल । द्व्याहाव । त्र्याहाव । संहीय । वर्वर । वर्वगर्त्त । विदेह । आनर्त्त । माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । वल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्रात्नावि मनुष्ये च ॥ कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत ‡ ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्था गात्रे पङ्कालिधूसरः ।

दृह नगरे मनुष्येण संभाव्यतेतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

दृह नगरे मनुष्येण संभाव्यतेतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कत्र्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

---

* खाडण्डकः । पा० २ ।

† खडगड इति पा० २ ।

‡ मानवल्ली । वल्ली । सुराज्ञी । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः कुत्र चित् ।

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये। औपसंख्यानिकस्य णस्यापवादः। आरण्यको मनुष्यः॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्॥ *॥ आरण्यकः पन्थाः। आरण्यको ऽध्यायः। आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती॥ वा गोमयेषु॥ *॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः। एतेष्विति किम्। आरण्याः पशवः॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कौरवकः। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः। जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये वुञि प्राप्ते विकल्प उच्यते। कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते तत्र वचनादणपि भविष्यति। पारिशेष्याद्युगन्धरार्था विभाषा*। मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दाच्चित्य एव वुञ् प्रत्ययो भवति। कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः। जनपदवुञोपवादः। मद्रेषु जातः, मद्रकः। वृजिकः॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देशइत्येव। ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। जनपदवुञोपवादः। अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वेणैव कोपधादणि सिद्धम्। ऋषिकेषु जातः, आर्षिकः। माहिषिकः। अणग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्। इक्ष्वाकुषु जातः, ऐक्ष्वाकः॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव। कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः। वार्णवः। कच्छशब्दो न

* सैषा युगन्धरार्था विभाषा। पा० २।

बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुञर्थः पाठः । विज्ञापकशब्दः पठ्यते । तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्कु । अणु * । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विज्ञापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् । काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वेणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञि सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादाणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशस्त्येव । गर्त्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकयामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्बाधते । वृकगर्त्तीयम् । शृगालगर्त्तीयम् । श्वाविद्गर्त्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् । बाहुगर्तम् ॥

* अण्ड इति पा० २ ।

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणञोरपवादः *। गहीयः। अन्तःस्थीयः। देशाधिकारेपि संभवापेक्षं विशेषणं न सर्वेषाम्। मध्यमध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः। मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते। मध्यमीयाः। चरणे तु प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा इति। तदेतद्विशेषणत्व स्मर्यते पृथिवी-मध्यस्य मध्यमभावः। चरणसंबन्धेन निवासलक्षणो ऽणिति च ॥ मुख-पार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम्। पार्श्वतीयम् ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम्। परकीयम् ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवकीयम् ॥ वेणु-कादिभ्यश्छण्वक्तव्यः ॥ आकृतिगणोयम्। वैणुकीयम्। वैत्रकीयम्। औ-त्तरपदकीयम्। प्रास्यकीयम् †। माध्यमकीयम्। गह अन्तःस्थ। सम। विषम ॥ मध्यमध्यमं चाणचरणे ॥ उत्तम। अङ्ग। वङ्ग। मगध। पूर्वपत्त। अपरपत्त। अधमशाख। उत्तमशाख। समानशाख। एकयाम। एकवृत्त। एकपलाश। इष्वग्र। इष्वनी‡। अवस्यन्दी§। कामप्रस्थ। खाडायनि‖। कावेरणि¶। शैशिरि। शैङ्गि। आसुरि। आहिंसि। आमित्रि। व्याडि। वैदजि। भैजि। आद्युश्वि। आनृशंसि। सौवि। पारकि। अग्निशर्मन्। देवशर्मन्। श्रौति। आरटकि। वाल्मीकि। क्षेमवृद्धिन्। उत्तर। अन्तर॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥ जनपरयोः कुक्व ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव। तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम्। प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रा-

---

* अणादेरपवादः। पा० २।
† प्रास्योयम्। पा० २।
‡ इष्वनीक। पा० २।
§ अवस्कन्द। पा० २।
‖ खाण्डायनी। पा० २।
¶ कामवेरणि। पा० २।

तिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः । राज्ञकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धाद्केकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देशइत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत् । आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् । शाल्मलिकीयम् । खोपधात् । कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ * ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । दात्तिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दात्तिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् । दात्तिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दात्तिग्रामीयम् । माहकिग्रामीयम् । दात्तिह्रदीयम् । माहकिह्रदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्दोपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषणं चैतच्च प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां कः प्रत्ययो भवति शैषिकः* । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजदेशे किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चकाराच्छश्च । अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वाद्दृदुसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यादिहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टश्छः । तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभागः करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

---

* शैषिक इत्यस्यायं अणोपवाद इत्यधिकं कुत्र चित् ।

तवकममकावेकवचने ॥ २ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन्बहुत्रे अणि च परतः। निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति। ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति। वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति *। अथ वा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। एकवचने युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः। तावकीनः। मामकीनः। तावकः। मामकः। तस्मिन्नणि चेत्येव। त्वदीयो, मदीयः॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोपवादः। अर्द्धम्॥ सपूर्वपदाट्टञ्वक्तव्यः ॥ * ॥ बालेयार्द्धिकम्। गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वाच्चार्धाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः। परार्द्धम्। अवरार्द्धम्। अधमार्द्धम्। उत्तमार्द्धम्। पूर्वग्रहणं किम्। परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वर्त्तते। तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते। परावरशब्दावदिग्ग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति। तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्शब्दपत्ते परेण ठञ्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति परार्द्धमवरार्द्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च शैषिकः। अणोपवादः। पूर्वार्द्धम्। पौर्वार्द्धिकम्। दक्षिणार्द्धम्। दाक्षिणार्द्धिकम्। पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशाद्ञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोप-

* वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति। पा० २।

वादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः पौर्वार्द्धिकाः । दात्तिणार्द्धाः दात्तिणार्द्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः ॥ आदेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवोधसोर्लोपश्च ॥ * ॥ अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यवुञश्चापवादः । द्वैप्यम् । द्वैप्यं भवन्तोनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैपकम् । द्वैपमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वृद्धात् तु छे परत्वाद्बाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिद्वृत्त्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय इष्यते ॥ क्रादम्बपुष्पिकम् । ब्रैहिपलालिकम् । तत्र जात इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धे ऽभिधेये शैषिकः । चत्वणोपवादः । श्राद्धमिति च कर्म गृह्यते न श्रद्धावान्पुरुषो ऽनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठञिति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाट्ठिभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अणग्रहणं वृद्ध्यर्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । ऋतुभ्यः । वैष्णम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृष्शब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव। वसन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोपवादः। मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव। हेमन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोपवादः। सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वचाण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः। हैमनं वासः। हैमनमुपलेपनम्। सर्वत्रग्रहणं छन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम्। छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति। ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते। सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेपि संबन्धार्थम्। हैमन्तिकमिति भाषायामपि ठञं स्मरन्ति। अथाण्चेति चकारः किमर्थः। अण् यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति, कः पुनरनयोर्विशेषः। ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति हैमन्ती पङ्क्तिरिति। तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति। हैमन्तिकं हैमन्तं हैमनमिति ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव। सायंतनम्। चिरंतनम्। प्राह्णेतनम्। अव्ययेभ्यः। दोषातनम्। दिवातनम्। सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः। यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते। दिवसावसानं सायः। चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते। प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम् ॥ प्रगस्य

छन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रत्नम् ॥ अयपश्चाड्डिमच् ॥ * ॥ अयिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवत:,स्तुट् च तयोरागमः । कालाट्ठञिति ठञि प्राप्ते वचनं पत्ते सोपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सेढोस्येति तदा पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुघ्ने जातः, सौघ्नः । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । याम्यः । यामीणः । कात्तेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । एण्यस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति, ऋत्वणोपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्गाः । दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शारदं सस्यम् । संज्ञाधिकारं के चित्'स्फुतलब्धक्रीतकुशला' इति यावदनुवर्त्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्धाम्मूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । विभाषा

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोपवादः । प्रदोषकः । निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाट्ठन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः, प्रत्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । आमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण वुञणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । आमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्तेनेति मनुष्यवृत्ति च प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिके ऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति ।

तस्मिंस्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्ङ्ङिल्लुकीति भवति । श्रविष्ठासु जातः, श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ फल्गुनी ॥ अषाढा ॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां कुणपि वक्तव्यः ॥ * ॥ श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाच्च जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शातभिषजः । बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः । रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिद्यतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात् ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिच्यूनतामाह । खुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति, खौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । प्राययहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति । ऋणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकॢप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे इह गृह्यते नोत्पत्तिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात् । खुघ्ने संभवति, खौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

कौशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥

कौशशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये । ऋणोपवादः । कौशे संभूतं, कौशेयं वस्त्रम् । रूढिरेषा तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकौशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्यत्यच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुष्पन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते, शारदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदि-

कादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते, हैमन्ता यवाः । यैष्मा व्रीहयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेर्थे । ठञोपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता, आश्वयुजका माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी । अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेर्थे । ऋत्वणोपवादः । यैष्मं सस्यम् । ग्रैष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देयमृणं चेत्तद्भवति । मासे देयमृणं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणइति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्थ यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात्काले वर्त्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोश्वत्थः । यस्मिन्यवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे । अणठञोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्ध्यर्थम् । समाशब्दो वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५० ॥

संवत्सरायहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारादुञ्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आयहायणिकम् । आयहायणकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्यहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् । निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्भवति, सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्रस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात् । सुघ्ने भवः, सौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रयहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणश्चास्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * । दिश् । वर्ग । पूग । गण । पत्त । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । सात्रि । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम् † ॥ न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्र्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । दृतौ भवं, दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादणप्रत्ययो भवति चकाराद्ढञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये, शरीरावयवाच्चेतोपवादः । ग्रीवासु भवं, ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनस्तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् ॥ बाह्यर्द्वेवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बाह्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् ‡ ॥

---

* मुखजघनाभ्यां सेनाया अग्रभागपश्चाद्भागावुच्येते इत्यधिकः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ।

† उदकात्संज्ञायामित्यस्यायं उदक्या रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । औदको मत्स्यः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चतुर्मासाद्यज्ञे ञ्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो यज्ञः । चातुर्मासो ऽन्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ङ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, पारिमुख्यम् । पारिहनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्योष्ठ । पर्युलू । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखङ्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश * ॥

अन्तःपूर्वपदाट्टञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । आन्तर्वेशिकम् । आन्तर्गेहिकम्† ॥ समानशब्दाट्टञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ समाने भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानयामिकम् । सामानदेशिकम् ॥ अद्ध्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आद्ध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् ‡ । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । उर्ध्वशब्देन समानार्थ उर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ जनपरयोः कुक्च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मद्ध्यीयः ॥ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ माद्ध्यमम् । मद्ध्यमीयम् ॥ मद्ध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ॥ * ॥ मद्ध्ये भवं, माद्ध्यदिनम् ॥ स्याम्नो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ।

---

* अनुस्वङ्ग । पुस्तकान्तरे ऽयं शब्दोधिकोत्र गणे ।

† आन्तरगारिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुर्शतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्र चित् ।

समानस्य तदादेश्च अद्ध्यात्मादिषु चेष्यते ।
कर्ध्वेदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्योथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥
मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात्स्थाने लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ९१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्ताद्व्ययीभावात्परि अनु इत्येवंपूर्वाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । पारियामिकः । आनुयामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेरञ्कुः ॥ ९२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च ञकुः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ९३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच् ञकुः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ९४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन्नत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । ञे प्राप्ते वचनं, पक्षे सोपि भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्दादिति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ९५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकारादिति किम् । कर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ९६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्याने ऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च। वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति। सुपां व्याख्यानः, सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्त्तः । सुप्सु भवं, सौपम् । तैङम् । कार्त्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानो सुक्रोसला, पाटलिपुत्रः सुक्रोसलया व्याख्यायते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । क्रतसिद्धेर्हीहि तौ ॥

बह्वचोन्तोदात्तात्ठञ् ॥ ९७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्तात्तवव्याख्यानयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बह्वच इति किम् । द्व्यचष्ठकं वक्ष्यति। एकाच् प्रत्युदाहियते । सौपम् । तैङम् । कार्त्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायाः सांहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ९८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । क्रतुभ्यस्तावत् । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ९९ ॥

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेष-

णेषु । व्याख्यातव्यनाम्न इत्यनुवर्त्तते तत्साहचर्य्याद्दृषिशब्दैर्यन्य उच्यते । वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽद्ध्यायः । वैश्वामित्रिकः । अद्ध्यायेष्विति किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्ठन् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो यज्यः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीषर्थः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययौ भवतः । द्युभव इति ठकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्युजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातेष्टक् ॥ ७२ ॥

द्युजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्टक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्युचस्तावत्, ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋकारान्तात् । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण । ब्राह्मणिकः । ऋक् । आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः । पुरश्चरण । पौरश्चरणिकः । नामाख्यातयहणं संघातविगृहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

ऋगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । ठजादेरपवादः । आर्गयनः । पादव्याख्यानः । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । वास्तुविद्यः । ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोमान । छन्दोभाषा । छन्दोविचिति । न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तु-

विद्या । अङ्गविद्या । क्षत्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा * । ऋगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विवक्षितं यत्तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । स्रुघ्नादागच्छन्वृतमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामियाह्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये, अणोपवादः । ढकं तु परत्वाद्बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् † । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कार्कणः । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिसंबन्धाः । तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । ढकं तु परत्वाद्बाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपा-

* छन्दोविजिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उत्पाव । भिक्षा । एते शब्दा अधिका अत्र गणे पुस्तकान्तरे ।

† नागरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्पुस्तके ।

ध्यायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिसंबन्धेभ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः * ॥

चतष्ठञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । वुञोपवादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । होतुरागतं, हौतृकम् । पौतृकम् । योनिसंबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्राद्ङ्कवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अङ्कग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्माद्वुञतिदिश्यते† नाणेव संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति । औपगवानामङ्कः, औपगवकः । कापटवकः । नाडायनकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येस्मितन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादागतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादित्वाच्च छः । मनुष्येभ्यः । दैवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

* मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† गोत्रचरणाद्वुञितीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो ङीबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाञ् ञ्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । ञ्णोपवादः । विदूरात्प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति न विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति, सौघ्नः पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ वा सुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद्भवति । आभिमुख्येन निष्क्रामति, अभिनिष्क्रामति, सुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् । माथुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वात-

* राष्ट्रिय इत्यधिकमन्यत्र ।

न्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिश्चिनत्तीति। द्वारमिति किम्। सुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव। अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया। अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्येत्यर्थः। तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति। सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः। गौरिमित्रः। यायातः। ग्रन्थइति किम्। सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥ लुबाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता ऽऽख्यायिका वासवदत्ता। सुमनोत्तरा। उर्वशी। न च भवति, भैमरथी ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदित्येव। अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च। शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। अणोपवादः। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः। तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभं, यमसभीयः। द्वन्द्वात्। अग्निकाश्यपीयः। श्येनकपोतीयः। शब्दार्थसंबन्धीयं प्रकरणम्। वाक्यपदीयम्। इन्द्रजननादिभ्यः। इन्द्रजननीयम्। प्रद्युम्नागमनीयम् *। इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवासुरम्। रात्रासुरम्। गौणमुख्यम्। इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः। प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम्। एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न वक्तव्यः, ततश्छप्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते। सुघ्नो निवासो ऽस्य सौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः ॥

* सीतान्वेषणीयः। इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धाद्देशोऽप्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुषितं तस्मादिह देशवासिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्यो निवासप्रत्यासत्तेः । सुघ्नोऽभिजनोऽस्य सौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युष्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्त्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी, पर्वत इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गालः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गालीयाः । अन्धकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्क्षोदा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाश्यका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणादेरपवादः । शाण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा । गर्द्दिका । उरस । दरत् *। ये

* कुलून । दिरसा । एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकौ ।

तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यबुज्ञो बाधनार्थं वचनम् । तत्तशिलादिभ्यः खल्वपि । तात्तशिलः । वात्सोद्रुरणः । तत्तशिला । वत्सोद्रुरण । कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्कण्ढञ्यकः ॥ ९४ ॥

तूदादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक् कण् ढञ् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सेास्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्भवति । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अचित्ताद्देशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति सेास्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छ छं परत्वाद्बाधते । अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् । दैवदत्तः । अदेशादिति किम् । स्रौघ्नः । अकालादिति किम् । ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्ठञ् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट् ठञ् प्रत्ययो भवति सेास्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सेास्य भक्तिरित्येतस्मि-

न्विषये । क्ङाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दाद्गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इति वुञस्त्येव । न चात्र वुन्वुञोर्विशेषो विद्यते किमर्थं वासुदेवग्रहणम् । संज्ञैषा देवताविशेषस्य न क्षत्रियाख्या । अल्याच्तरमजाद्यदन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः । नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः । आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकथंचित् क्षत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्व चिदप्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पैरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । जनपदतदवद्वोश्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे ऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौह्मकः । पौण्ड्रकः । तद्वदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौह्मकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामितिकिम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्वौकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वुञादिषु विशेषो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यं, द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्, माद्रः । वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्, वार्ज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे कृते मद्रकः । वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् । अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवच-

नग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात्, वाङ्गौ वाङ्गौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे ऽतिदेशो भवति । वाङ्गः वाङ्गौ वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते ग्रन्थइत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ॥ छन्दसि वायमिष्यते ॥ तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते * ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः कल्प्यस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्छन्दोधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः † । ऋषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

---

* शौनकेत्यादीष्यतइत्यन्तग्रन्थस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रेदमनुवर्तयितव्यमित्याहुरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

† कौशिकिन इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः । छगली । तुम्बुरुः । उलपः । इति । वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बि । पलङ्गि । कमलि । चरचाभ । आरुणि । ताण्डि । श्यामायन । कठ । कलापी । इति । प्रत्यत्तकारिणो गृह्यन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडायनयहणात् । तथाहि, वैशंपायनान्तेवासी कलापी तदन्तेवासिनो वैशंपायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापियहणेन । तथा वैशंपायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेतत्प्रत्यत्तकारियहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः । औलपिनः । छगलिनो ढिनुकं वक्ष्यति । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्च्चाभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठाल्लुकं वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरू ।
उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।
चरचाभारुणिताण्डाश्च मद्ध्यमीयास्त्रयो ऽपरे ॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः ।

ऐतरेयिणः। कल्पेषु। पैङ्गी कल्पः। आरुणपराजी। पुराणप्रोक्तेष्विति किम्। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। आश्मरथः कल्पः। याज्ञवल्क्यादयो ऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता। तया व्यवहरति सूत्रकारः। तद्विषयता कस्माच्च भवति। प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः। अयं तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण्। न वायं योगश्छन्दोधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेष्वपि न भवति। पुराणइति निपातनात्तुडभावः। न वात्यन्तबाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये छन्दस्यभिधेये। छाणोरपवादः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः। वाजसनेयिनः। छन्दसीति किम्। शौनकीया शिक्षा। कठशाठ इत्यत्र पठ्यते। तत्संघातार्थं, केवलाद्धि लुकं वक्ष्यति। कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः। शौनक। वाजसनेय। साङ्गरव। शाङ्गरव। सांपेय। शाखेय। खाडायन। स्कन्थ। स्कन्द। देवदत्तशठ। रज्जुकण्ठ। रज्जुभार। कठशाठ। कशाय। तलवकार। पुरुषासक। अश्वपेय। शौनकादिः * ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति। कठशब्दाद्वैशंपायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादध्वर्यवः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः। छन्दसीत्येव। काठाः। चारकाः † ॥

कलापिनो ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये। वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। दूनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि-

* स्कम्भ। अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गणेधिकः।

† श्लोका इत्यधिकं कुत्र चित्।

पीठसर्पकलापिकुथुमि*तैतलिजाजलिजाङ्गलि†लाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसङ्घसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अयाण्यहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् । अधिकविधानार्थं, तेन माथुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

कृगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥

कृगलिन्शब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । कलाप्यन्तेवासित्वाण्णेरपवादः । कृगलिना प्रोक्तमधीयते क्रागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं, सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्त्यं, गुणकल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययो,रत्रापि तद्विषयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कार्मन्दम् । कार्शाश्वम् ॥

तेनैकादिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकादिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकादिक् तुल्यादिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकादिक्

* कौथुमीति पा० ।

† जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

सौदामनी विद्युत् । हैमवती । चैककुदी । पैलुमूली । तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण घादिषु ऋणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवत्तः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । ऋणोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञातदित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धुमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नम् गुरुलाघवम् । आपिशलम् पुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृतदित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थदिति किम् । तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात्कृतदित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम् * । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

* कार्मुतमिति पा० २ ।

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सिरिध । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अनडुह् । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपाद्ञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्यो ञ प्रत्ययो भवति तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति,अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । रार्ष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानान्न भवति । देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवाञाण् इडर्थमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ * ॥ आग्नीध्रम् ॥ समिधामाधाने ढेण्यण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । रथस्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गएवेष्यते नान्यत्रा,नभिधानात् ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पत्रमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्रथशब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाञ्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पत्राद्वाह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्यस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । ढं तु परत्वाद्बाधते । वैरे तावत् । बाभ्रव्य† शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिकिका । विवहनमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेष्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः ‡ ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दैवासुरम् । रात्रेऽसुरं वैरम् ॥

गोचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । ढं तु परत्वाद्बाधते । गोत्रात्तावत् । ग्लौचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणाद्धर्मान्नायेयोरिष्यते ॥ काठकं, कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

---

* गार्दभरथमित्यस्याग्रे 'रासभरथम् । ढं परत्वाद्बाधत' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† बाभ्रवेति पा० २ ।

‡ वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं क्व चित्र दृश्यते ।

संघाङ्कलक्षणेष्वञ्ञिञामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद् यञन्ताद् ञिञन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये। पूर्वस्य वुञो ऽपवादः ॥ घोषग्रहणमत्र कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति। अजन्तात्। बैदः संघः। बैदोङ्कः। बैदं लक्षणं, बैदो घोषः। यञन्तात्। गार्गः संघः। गार्गोङ्कः। गार्गं लक्षणम्। गार्गो घोषः। ञिञन्तात्। दात्तः संघः। दात्तोङ्कः। दात्तं लक्षणम्। दात्तो घोषः। अङ्कलक्षणयोः को विशेषः। लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं यया विद्या विदानाम्, अङ्कस्तु गवादिस्योपि गवादीनां स्वं न भवति। णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च। बैदी विद्या ऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये। वुञोपवादः। शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः। तेषां संघः, शाकलः। शाकलकः। शाकलो ऽङ्कः। शाकलकोङ्कः। शाकलं लक्षणम्। शाकलकं लक्षणम्। शाकलो घोषः। शाकलको घोषः।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाङ्ग्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम्। छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये। वुञणोरपवादः। चरणाद्धर्मान्नायस्तत्साहचर्याच्चटशब्दादपि धर्मान्नाययोरेव भवति। छन्दोगानां धर्मो वा ऽऽम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम्। याज्ञिक्यम्। बाह्वृच्यम्। नाट्यम्। अन्यत्र छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्या, स्तेष्वभिधेयेषु वुञ् प्रत्ययो न भवति। गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते तेन वुञप्रतिषेधो विज्ञायते। गौकक्षाः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा। दाक्षाः। माहकाः।

रैवतिकादिभ्यष्ठक्‌: ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यष्ठक्‌: प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता एते, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते ठक्‌विधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः । स्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । क्षेमवृद्धि । गौरयीवि । औदमेयि । औदवाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्‌ ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण्‌ प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रवुञोपवादः । गोत्राधिकारात्‌ । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण्‌ प्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन चेकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणवुञोपवादः । आथर्वणिकस्याय,माथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्धर्माम्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्‌, अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, आश्मनः । आश्मः । अश्मनो विकारइति टिलोपः पारिक्तकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । नित्स्वरेणाद्युदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽजं वक्ष्यति । कपोतस्य विकारो ऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्वं काण्डं, मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं

भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्रुयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य, इति । विकारावयवयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । छृतनिर्देशो हि तौ ॥

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमञ्मयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः । गवेधुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इक्षु । वेणु । गवेधुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ।

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अञोपवादः । तर्कु । तार्क्वम् । तित्तिडीक । तैत्तिडीकम् । माण्डूकम् । दार्दुरूकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयोः षुगागमो भवति । अोरञोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् । अप्राण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोरणोपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

---

* भवन्तीत्यस्याग्रे 'वृक्षशब्देन वनस्पतयो ऽपि गृह्यन्ते । न्यग्रोधस्य विकारो ऽवयवो वा, नैयग्रोधः । पैप्पलः । औदुम्बरः । ओषधिशब्दाल्लतादयो ऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूल्या विकारो ऽवयवो वा, ताम्बूलः । गान्धूचः । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो,रणोपवादः । दाधित्थम् । कापित्थम् । माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिंशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

शम्याष्ट्लञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् ट्लञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अञोपवादः । शामीलं भस्म । शामीली स्रुक् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योञित्येवमादयस्तद्विषयेपि यथा स्यात् । कपोतमयम् । कापोतम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत् । आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरमयम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्यग्रहणं किम् । याव-

ता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति, तदनेन क्रियते । त्वङ्मयम् । स्वङ्मयम् । वाङ्मयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बल्बज ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीषइति किम् । गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोपवादः । पिष्टकः ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्वाद्यणोपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः । यावादिभ्यः कन् ॥

द्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । भाषायां मयडुक्तः छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति । दर्भमयं वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्त्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति। द्रुवश्छन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। मौञ्जं शिक्यम्। गार्मुतं चक्रम्। वार्ध्रो बालप्रयथिता भवति। बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः। तत्करणं तत्कालार्थम्। धूममयान्यभ्राणि। मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः। इहैव स्यात्। वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। मयडादीनामपवादः। तालं धनुः। बार्हिणम्। ऐन्द्रालिशम् ॥ तालाद्धनुषि * ॥ बार्हिण। इन्द्रालिश। इन्द्रादृश। इन्द्रायुध। चाप †। श्यामाक। पीयुक्ता। तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्। बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते। जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे। मयडादीनामपवादः। हाटको निष्कः। हाटकं कार्षापणम्। जातरूपम्। तापनीयम्। परिमाणइति किम्। यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अणादीनामपवादः। अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम्। प्राणिभ्यस्तावत्। कापोतम्। मायूरम्। तैत्तिरम्। रजतादिभ्यः। राजतम्। सैसम्। लौहम्। रजतादिषु ये ऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योञि सिद्धे पुनर्वचनं मयड्बाध-

* तालाद्धनुषीत्यस्याग्रे तालमयमन्यत्। नित्यं वृद्धेति मयट्। इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

† चर्मेति. पा० २।

नार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नील * । दारु । रोहितक । बिभीतक । कपीत । दारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । जिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव † । मयटोपवादः । औरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योञ् । उष्ट्राद्दुञ् । एण्या ढञ् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य विकारो ऽवयवो वा, दैवदारवम् । दार्धित्यस्य, दार्धित्यम् । पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐणेयस्य, ऐणेयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । बैल्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । बैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्वतेष्ठञित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतइव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये । ऋणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्भुर्दुपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ।

उष्ट्राद्दुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दाद्दुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राग्यञोपवादः । उष्ट्रस्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

---

* नीलेति पा० २ ।

† विकारावयवयोरित्येवेति पा० २ ।

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ।

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यङ्गोपवादः । ऐणेयं मांसम् । पुंसस्त्वञ्चेव भवति । एणस्य मांसमैणम् * ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयड्विषये तु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । और्ज्ञोपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फलम्,आमलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च । पल्लवितस्यैव पल्लवः ।

प्लक्षादिभ्योण् ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते ऽण् प्रत्ययो भवति । अञोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न

* एणस्य मांसमैणमित्यस्यार्थे 'कोशाड्ढञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ कौशेयं वासः सूत्रं च' । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

लुग्भवति । प्लात्तम् । नेयग्रोधम् । प्लत । न्यग्रोध । अश्वत्थ । इङ्गुदी । शिग्रु । कर्कन्धु * । बृहती † ॥

जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येव । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्यात्लुग्न भवति । अजस्तु भवत्येव । जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्ब्वाः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्ब्वाः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गाः । तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका ‡ जातिः । विदार्याः मूलं, विदारी । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क्वचिदन्यदपि भवति । कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । बैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुब् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरञ्जनी । अत्र च व्यक्तिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरञ्जनी § । शष्कण्डी ‖ । दाडी । दोडी ।

---

* ऋकतु । पा०२ द्वितीयपुस्तके कर्कन्तु । पा०२

† काक्ष । तुरुष्क । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ नवमालिका पा० २ ।

§ नखररजनी । पा० २ ।

‖ शाकण्डी । पा० २ ।

दडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षा । गर्गारिका । कण्टकारिका । शेफालिका * ॥

कंसीयपरश्व्ययोर्यञञौ लुक् ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्छेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परश्व्यः । कंसीयपरश्व्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्विषये, तत्संनियोगेन च कंसीयपरश्व्ययोर्लुग्भवति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परश्व्यस्य विकारः, पारश्वः । प्रातिपदिकाधिकाराद्धातुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परश्व्यशब्दादनुदात्तादित्वादेवाञि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्दनाद्यानर्थाननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति खनति जयति जितमिति । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहेाप्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह, प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥ सुखातं पृच्छति सौखातिकः । सौखराजिकः । सौखशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥ परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

* शेफालिकेत्यस्यार्थे 'येषां च फलपाकनिमित्तः शोषः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम्' ॥ इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति। अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः। शालाकिकः। अभ्र्या खनति, आभ्रिकः। कौट्टालिकः। अक्षैर्जयति, आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्। शालाकिकम्। सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः। देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्। अङ्गुल्या खनतीति च। प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरेव विवक्षा। क्रियाप्रधानत्वेपि चाख्यातस्य तद्धितः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। सत उत्कर्षाधानं संस्कारः। दध्ना संस्कृतं, दाधिकम्। शार्ङ्गवेरिकम्। मारिचिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात्ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये। ठकोपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं, कौलत्थम्। ककारोपधात्। तैत्तिडीकम् * । दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। तरति प्लवते इत्यर्थः। काण्डप्लवेन तरति, काण्डप्लविकः। औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे। ठकोपवादः। स्वरे विशेषः। गौपुच्छिकः ॥

नौद्व्यचष्ठन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्ये-

* तैत्तिरीकम्। पा० २

तस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्रुघः खल्वपि । घटिकः । प्लविकः । बाहुकः । षकारः सांहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥
विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्त्तते । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात्ष्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ष्ठल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थो निकषोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पार्पिकः । पार्पिकी । अश्विकः । अश्विकी । पर्प । अश्व । अश्वत्थ । रथ । जाल । न्यास । व्याल ॥ पादः पच्च ॥ पादिकः ॥

श्वगणाट्ठञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययोभवति, चकारात् ष्ठन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वागणिकी । ठन् । श्वगणिकः । श्वगणिका । श्वादेरिञीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डयह-

णमत्र संघातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । स्रक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥

वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । वस्नेन जीवति, वस्निकः । क्रयविक्रययहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्ठंश्च जीवतीत्येतस्मिन्विषये । आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः षुञ् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे षुञ्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया हरति, भास्त्रिकः । भास्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण† । शीर्षभार । शीर्षभार । अंसभार । अंसभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा षुञ् प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतष्ठञ्भवति । विवं धेन हरति, वैवधिकः । विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । ठक् खल्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्य्याहारे च वर्त्तते ॥

* उडुप । पिटाक । एतौ शब्दावत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

† भारण । पा० २ ।

अण्कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान्,कौटिलिकः कर्मारः । कुटिलिका वक्रगतिः कर्माराणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिरुच्यते ॥

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निवृत्तम्, आक्षद्यूतिकं वैरम् । जानुप्रहृतिकम् । अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमर्दन । गतागत । यातोपयात । अनुगत ॥

चेर्मन्नित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्तइत्येव, द्विगोः क्रिरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यते । च्यन्ताच्चित्यं मप् प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । द्विपचष्पाके । पक्तिमम् । द्विवप् । उप्तिमम् । द्विकृञ् । कृत्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन च्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ॥ भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्तइत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संसृष्टइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकीभूतमभिन्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । पैप्पलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोपवादः । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनो ऽपूपाः । चूर्णिनो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्टइत्यनेनेत्यचस्य ठको लवणशब्दाल्लुग्भवति । लवणः सूपः । लवणं शाकम् । लवणा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दोलुकं प्रयोजयति न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्टइत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् । खारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते, औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च वृतिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा संबन्धः, क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुत्तैतदित्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते, पारिमुखिकः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थात्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेत्तद्भवति । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्यात्ठक्ब्रुवम् । द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्धुषिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुषिशब्दः । गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्ह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धि,स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्थो दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं ष्ठन् ष्ठच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गर्ह्यमित्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । बदराण्युञ्छति, बादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुञ्छः । कणानुञ्छति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति, सामाजिकः । सांनिवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे

* भूमावित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पत्तिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पत्त्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पत्तिणो हन्ति, पात्तिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोस्तीति ज्ञापयति,स विषयान्तरेपि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्द्यतइत्याक्रन्द, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीया-

समर्थाद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं, बहुचपूर्वान्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थादेतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा । समवायानिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आगत्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । सांघिवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

* परिषदो ण्यः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । परिषदं समवैति, पारिषद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

---

* परिषदो ण्य इत्यस्याग्रे परिषीदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे क्विप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायात्समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे। ठकोपवादः। पक्षे सोपि भवति। सेनां समवैति, सैन्यः। सैनिकः॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये। संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थं,न तु रूढ्यर्थम्। ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः। कौक्कुटिको भिक्षुः। सर्वावयवेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते। लालाटिकः सेवकः। स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठतइत्यर्थः। कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते। देशस्याल्पतया हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति स उच्यते कौक्कुटिक इति*॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। धर्म्यं न्याय्यम्। आचारयुक्तमित्यर्थः। शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम्। आकरिकम्। आपणिकम्। गौल्मिकम्॥

ऋण महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये। ठकोपवादः। महिष्या धर्म्यं, माहिषम्। प्राजावतम्। महिषी। प्रजावती। प्रलेपिका। विलेपिका। अनुलेपिका। पुरोहित। मणिपाली। अनुचारक। होतृ। यजमान॥

चतो ऽञ् ॥ ४९ ॥

चकारान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये। ठकोपवादः। पोतुर्धर्म्यं पौत्रम्। औद्गात्रम्॥ नराच्चेति

* कौक्कुटिक इतीत्यस्यार्थे तदयमभिधेयनियमः संज्ञायहणेन क्रियते, कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा।

वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या, नारी । विंशसितुरिड्लोपश्च ॥ * ॥ विंशसितुर्धर्म्ये वैंशस्त्रम् ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्ये वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीते ऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिकः । आकरिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । नन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव । नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्भवति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य, किशरिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्ठन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु पण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी ॥

* आन्तरगारिक इति पा० २ ।

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मडुकझर्झराद्गणान्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मडुकझर्झरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति । मडुकवादनं शिल्पमस्य, माडुकः । माडुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् टञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः । परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्भवति । अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमा-

णानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाल्लभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्यातादाख्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्भवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । छत्रं शीलमस्य, छात्रः । छादनादावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्छत्रशीलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दो ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वोत्र गृह्यते । आस्था संस्था अवस्थेति । छत्र । बुभुक्षा । शिक्षा । पुरोहा । स्था । चुरा । उपस्थान । ऋषि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेद्वृत्तमद्ध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदद्ध्ययने कर्म वृत्तमस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थ इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्ध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वृचपूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वृच्पूर्वपदं यस्य तस्माद्बह्वृचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि

कर्माण्यङ्गयने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य ज्ञाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यते ऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्ताः ॥ ९५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति तच्च भक्ताः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यं तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरिणामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ९६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद्दीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयतइत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः । अग्ये भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्यभोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । के चित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ९७ ॥

श्राणामांसौदनशब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ङीबर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते, श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठञेव कस्माद्नोच्यते नह्यत्र ठञष्टिठनो वा विशेषोस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं के चिदिच्छन्ति । तत्र वृद्ध्यभावो विशेषः । औदनिकः । औदनिकी ॥

भक्ताद्अण्यतरस्याम् ॥ ९८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाच्चियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। नियुक्तो ऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः। शुल्कशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः। आक्षरिकः *। आपणिकः। गौल्मिकः। दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन्विषये। ठक्षोपवादः। देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः। कोष्ठागारिकः। भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव। सप्तमीसमर्थादद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाद्ध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति। अद्ध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम्। श्मशाने ऽधीते, श्माशानिकः। चातुष्पथिकः। अकालात्। चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः। आमावास्यिकः। अदेशकालादिति किम्। सुघ्ने ऽधीते। पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव। कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे। व्यवहारः क्रियातत्त्वम्। यथा लौकिकव्यवहार इति। वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः। वार्धकठिनिकः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः। आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम्। निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

* आन्तरिक इति पा० २।

आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्णो ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंज्ञशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिक्रतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर् इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरं वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पत्ते लुग्विधीयते । एकधुरं वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शाकटो गौः ।

हलसीराट्टक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या जामातुर्वध्वस्या । सा हि विहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । जनी वधूरुच्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्युतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेद्धनुष्करणं भवति । पादौ विद्युन्ति, पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्युति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्प्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति तृचतं, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाल्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा, आन्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्याः कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थे कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्याः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यार्बार्हं ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादार्बार्हीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामार्बार्हं, मूल्या माषाः । मूल्या मुद्गाः । बृह उद्यमे, येषां मूलमाबृह्यते उत्पाट्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पाटनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदानाद्दोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवज्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः । वयसा तुल्यो, वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतदिति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्त्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण वध्यो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषी क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ण्यत् । मूलेन समो, मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमित्यर्थः ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया संमितं, तुल्यम् । संमितं समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यो ऽनपेतदित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दःशब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मितदित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मित,श्छन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापर्यायश्छन्दःशब्द इह गृह्यते ॥

उरसो ऽण् च ॥ ९४ ॥

उरःशब्दात्तृतीयासमर्थाद्विर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च। उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः। उरस्यः पुत्रः। संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। हृदयस्य प्रियो, हृद्यो देशः। हृद्यं वनम्। संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः। इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति॥

बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव। बन्धनइति प्रत्ययार्थः। तद्विशेषणमृषिग्रहणम्। बद्ध्यते येन तद्बन्धनम्। हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति। ऋषिर्वेदो गृह्यते। हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृद्यः। परहृदयं येन बद्ध्यते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। मतं ज्ञानं तस्य करणं, मत्यम्। भावसाधनं वा। जनस्य जल्पो, जन्यः। हलस्य कर्षो, हल्यः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः। कर्षणं कर्षः। भावसाधनं वा॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। सामसु साधुः, सामन्यः। वेमन्यः। कर्मण्यः। शरण्यः। साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपकारकः। तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम्॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येत-

स्मिन्नर्थे । यतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र हितार्थ एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्ताण्णः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । भक्ते साधुः, भाक्तः शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । परिषदि साधुः, पारिषद्यः ॥ णप्रत्ययोऽप्यत्रेष्यते ॥ तदर्थं योगविभागः क्रियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, पारिषदः ॥

कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति, तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्टचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । गुडे साधुः, गौडिकं दृतुः । कौल्माषिको मुद्गः । सौक्तको यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांसौदन । दृतु । वेणु । संयाम । संघात । प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः । स्वरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढञ्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्ढः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि । यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति, सतीर्थ्यः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । विभाषोदरइति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः । समानोदरे शयितः, सोदर्यो भ्राता । ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । ऋणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदर्शने ते ऽपि भवन्ति,

* 'तीर्थशब्देनेह गुरुरुच्यते । समानस्य सभावस्तीर्थे य इति' । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात्। मेघ्याय च विद्युत्याय च नमः। आ पादपरिसमाप्तेश्छन्दोधिकारो, भवाधिकारश्च समुद्राभ्राद्ध इति यावत्॥

पाथोनदीभ्यां ञ्यण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दान्नदीशब्दाच्च ञ्यण् प्रत्ययो भवति। तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोपवादः। पाथसि भवः, पाथ्यो वृषा। नाद्यो गिरो मे प्रयच्छति। पाथेा ऽन्तरिक्षम्॥

वेशन्तहिमवच्छ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। यतोपवादः। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हैमवतीभ्यः स्वाहा॥

स्रोतसो विभाषा ञ्यङ्ञौ ॥ ११३ ॥

स्रोतश्शब्दाद्विभाषा ञ्यत् ञ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। यतोपवादः। पक्षे सोपि भवति। स्रोतसिभवः, स्रोत्यः। स्रोतस्यः। ञ्यञ्ञयोः स्वरे विशेषः॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। यतोपवादः। स्वरे विशेषः। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। यो नः सनुत्यः। सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। यतोपवादः। त्वमग्ने वृषभस्तुयियाणाम्। अचाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुशब्दः॥

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। अग्रे भव, मग्र्यम्। किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव। घच्छौ चेति वक्ष्यति ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते॥

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अयशब्दाद्यत् घच्छौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। अय्यम्। अयियम्। अयीयम्। चकारस्तुयाट्टुनित्यस्यानुकर्षणार्थः। अयियम्। स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोपवादः। समुद्रियाणां नदीनाम्। अभ्रियस्येव घोषः। अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम्। बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्दत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति। भागोऽंशः। कर्म क्रिया। यत्ते अग्ने दूत्यम्। दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्तोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। रक्तःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद्धननीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। हन्यतेऽनयेति हननी। यातेऽग्ने रक्तस्या तनूः। रक्तसां हननी। यातव्या यातूनां हननी। बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम्। बहूनां रक्तसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति। प्रशंसनं प्रशस्यम्। भावे क्यप् प्रत्ययो भवति। यद्वो रेवती रेवत्यम्। यद्वो जगती जगत्यम्। यद्वो हविष्या हविष्यम्। हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसनं हविष्यम्। यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । असुर्यं वा एतत्पात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुबन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतोरिति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणस्तनश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसंभवेपि केन चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकाना-

मिति विगृह्याखिधीयते तत्र मतुपो लुकि कृते इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः । आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्द्धन् शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्द्धन्वानपि । यथा मूर्द्धा वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्द्धन्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुब् विधीयते । मूर्द्धन्वतीरुपदधाति । वयस्या एव मूर्द्धन्वत्यः । वयस्यास्विति किम् । यत्र मूर्द्धशब्द एव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्द्धवत इति वक्तव्ये मूर्ध्न इत्युक्तं मतुपो लुकं भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्सप्तम्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दोऽभ्रेषु वर्त्तते । तन्वां खल्वपि । ओजोस्यां विद्यते, ओजस्या तनूः रक्तस्या । मासतन्वोरिति किम् । मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिंश्चनन्तरमिति वा मधव्यो मासः ॥ लुगकारेकारेफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्तावत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वात् । ऋकारः । इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचिर्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ञ च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उपसंख्यानाल्लुक्च । माधवः । मधव्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि । माधव्या । मधव्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसो ऽहनि यत्खौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थइत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतो ऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थइत्येव । वेशोयशसौ आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो भगः, सोस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशआदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थे उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थइति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्ख च । पथिभिः पूर्विणैः । पूर्व्यैः । पूर्विणैः पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्सम्मिताइत्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । सम्मितस्तुल्यः सदृशः । अयमनेन सहस्रियः । सहस्रतुल्य इत्यर्थः । के चित्तु समितावित्ति पठन्ति । तत्रापि समित्या सम्मित एव लक्षयितव्यः । तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति। सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः। तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति। सोममर्हन्ति, सौम्या ब्राह्मणाः। यज्ञार्हा इत्यर्थः। यति प्रकृते यग्रहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्चानुवर्त्तते। मय इति मयडर्थो लक्ष्यते। सोमशब्दान्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति। आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः। हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः। मयट् च। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। तत्प्रकृतवचने मयडिति। तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः। सोम्यं मधु पिबन्ति। सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः। मधुशब्दान्मयडर्थे यत्प्रत्ययो भवति। मध्व्यान् स्तोकान्। मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च। यथायोगं समर्थविभक्तिः। वस्व्यः समूहः। मयडर्थो वा ॥ अत्रसमूहे छन्दसः स्वार्थेऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ ओश्रावयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। ये यजामहेति पञ्चाक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः। सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः। छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः॥ वसुशब्दादपि यदुक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वस्व्यैः। वसुभिरित्यर्थः। अग्निरीशे वसव्यस्य। वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद्घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूहइति नानुवर्त्तते । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णावधिरतः परमन्यः प्रत्ययो ऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥ शुभम् ॥ :: :: :: ॥

00047424

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018